

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ
ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

Қол жазба ҳуқуқында

УДК

Тагаев Руслан Маратович

**«Фермер хожалықларын заманагөй техникалар менен тәминлеўде
лизинг қатнасықларын жетилистириудиң әхмийети»**

5A230102 Экономика (тармақлар ҳәм тараўлар)

**Магистр академиялық дәрежесин алыў ушын жазылған
диссертация**

**МАК да жақлаўға рухсат Магистратура бөлими баслығы
_____ доц. Гулимов А.**

Кафедра баслығы _____ э.и.к З. Балташева

Илимий басшы _____ доц. Д. Мендалиев

Нөкис - 2014

Мазмуну:

КИРИСИҮ		3
I- БАП	ЭКОНОМИКАНЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАҰ ШАРАЯТЫНДА МӘМЛЕКЕТИМИЗДЕ АҰЫЛ ХОЖАЛЫҒЫНДА ӘМЕЛГЕ АСЫРЫЛЫП АТЫРҒАН РЕФОРМАЛАР	10
	1.1. Экономикакның глобалласыуы шараятында мәмлекетимизде аұыл хожалығы тармағының раұажланыуы хәм ерисилген нәтийжелери	10
	1.2. Республикамызда фермер хожалығының шөлкемлестириушилик-экономикалық хәм хуқықый тийкарлары.	13
	1.3.Экономиканың раұажланыуын жеделлестириуде лизинг қатнасықларының роли.....	25
II- БАП	ЕЛИМИЗДЕ ФЕРМЕР ХОЖАЛЫҚЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ МАТЕРИАЛЛЫҚ ТЕХНИКАЛЫҚ БАЗАСЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАҰ БАҒДАРЛАРЫ	41
	2.1. Фермер хожалықларында әмелге асырылып атырған экономикалық реформалардың әхмийетли бағдарлары	41
	2.2. Фермер хожалықлары өндирисин модернизациялау бағдарында әмелге асырылып атырған ис-илажлар анализи.....	50
	2.3.Фермер хожалықларының нәтийжелигин арттырыуда материаллық-техникалық базасы хәм оларды жәнеде беккемлеу жоллары.....	57
III- БАП	ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСУПБЛИКАСЫНДА ФЕРМЕР ХОЖАЛЫҚЛАРЫН ЛИЗИНГ ХЫЗМЕТЛЕРИ ТИЙКАРЫНДА ЗАМАНАГӨЙ ТЕХНИКА МЕНЕН ТӘМИЙНЛЕҰДИ ЖЕТИЛИСТИРИҰ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	68
	3.1. "Узқишлоқхужалиқмашлизинг" компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалының мәмлекетимизде фермер хожалықларын заманагөй техника менен тәмийинлеуде алып барып атырған лизинг хызметлериниң өзгешеликлери	68
	3.2. Қарақалпақстан Республикасы экономикасын модернизациялауда фермер хожалықларында лизинг хызметлери хәм сервисинен нәтийжели пайдаланыудың баслы бағдарлары хәм перспективалары.....	78
ЖУҰМАҚЛАҰ		86
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ		89

Кирисиў

Теманың актуаллығы. Мәмлекетимизде қабыл етилген экономикалық модернизациялаў бойынша дәстүрдің баслы ўазыйпаларынан бири экономиканы модернизациялаў, техника хәм технологиялық қайта қуралландырыў бойынша, мәмлекетимиздің социал-экономикалық раўажланыўының ең әҳмийетли факторларынан бири болған киши бизнес хәм жеке исбилерменликти жәнеде раўажландырыўда инвестиция киритиўдің заманағөй усылларынан бири лизинг хызметлери хәм сервисинен нәтийжели пайдаланыў болып есапланады.

Мәмлекетимиз Президенти И.А.Каримов айтып өткениндей, «Бүгинги күнде фермер хожалығы аўыл хожалығы ислеп шығарыўының жетекши буўынына, оны шөлкемлестириўдің тийкарғы формасына айланды. Хәзирги ўақытта фермерлик хәрекеті өз қурамында 66 мыңнан зыят фермер хожалығын бирлестирмекте». оның ушын, көп тармақлы фермер хожалықларын раўажландырыў, олардың экономикалық ғәрезсизлиги хәм финаслық турақлылығын тәмийинлеў хәмде рентабелликти жоқарылатыў барысында үлкен жумыслар әмелге асырылмақта. Фермер хожалықларын мәмлекет тәрәпинен қоллап-қуўатлаў менен бир қатарда жер, материаллық хәм финанслық ресурслардан нәтийжели пайдаланыў хәмде дәрәматларды көбейттириўдің ишки финанслық-экономикалық механизмлерин жетилистириў зәрүрлигиде пайда болмақта. Бундай механизмлериниң әҳмийетли элементларинен бири лизинг системасын жетилстириў есапланады. Көринип турғанындай, аўыл хожалығында лизинг хызметлери хәм сервисин раўажландырыў мәселеси бүгинги күнниң актуал машқаласы болып есапланады.

Кейинги жылларда аўыл хожалығында инвестиция орталығын жақсылаў, хызмет көрсетиў хәм сервис салаларын, тиккелей лизинг хызметлери хәм сервиси базарын қоллап-қуўатлаў бойынша республикамыз ҳүкметиниң алып барып атырған избе излик

экономикалық сиясаты лизинг хызметлери ҳам сервиси базарын кеңейттирип бармақта. 2005 жылда Өзбекстанда лизингке берилген мал-мүлк көлеми 41,4 млн. АҚШ долларын қураған болса, 2013 жылға келип бул көрсеткиш 2005 жылға салыстырғанда 15 есеге асып, 274,2 млн. АҚШ долларына жетти¹.

Бирақ, республикамыз аймақларында фермер хожалықларына лизинг тийкарында инвестиция киритиў, лизинг хызметлери ҳам сервисин заманагөй талаплар тийкарында раўажландырыў барысында өз шешимин күтип атырған машқалалар барлығын мәмлекетимиз Президенти И.А.Каримов “Хәммемиз әпиўайы бир ҳақыйқатты жақсылап аңлап алыўымыз дәркар – инвестицияларсыз модернизация да, жаңаланыўда болмайды”² деп айтып өтеди.

Мәмлекетимиз тәрәпинен экономикамызды модернизациялаў шараятында регионларда хызмет көрсетиў ҳам сервиси, киши бизнес ҳам жеке ибилерменлик салаларын раўажландырыў сиясаты әмелге асырылып атырған бүгинги күнде республикамызда лизинг хызметлери секторының система сыпатында қәлиплесиўи ҳам раўажландырыў машқалаларын анықлаў ҳамде оларды сапластырыў, усы бағдарда сервис хызметлерин кеңейттириў, аймақлар фермер хожалықларында лизинг хызметлери ҳам сервисин раўажландырыўдың шөлкемлескен-экономикалық факторлары, соның ишинде, фермер хожалығы системасын басқарыў, оның норматив-хуқықый тийкарын, инфрадүзилмесин, салыққа тартыў мәселелерин терең анализлеў арқалы тараўды жәнеде жедел раўажландырыўға имканият беретугын илимий тийкарланған көрсетпе ҳам усыныслар ислеп шығыў республикамыз экономикасы алдында турған әҳмийетли машқалалардан

¹ Ассоциация Лизингодателей Узбекистана (АЛУ). Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане по итогам 2008 года. Ташкент, 2009. – 4 с.; АЛУ. Обзор сектора лизинговых услуг в Узбекистане по итогам 2009 года. Ташкент, 2010. – 5 с.

² Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халкимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси \\\ Халқ сўзи. 2010 йил 30 январь, 3-бет.

есапланады ҳам ол таңлап алынған магистрлик диссертация жумысы темасының актуаллығын белгилейди.

Машқалалын үйренгенлик дәрежеси. Экономиканы модернизациялаў шараятында аўыл хожалығында лизинг хызметлери ҳам сервиси базарын раўажландырўдың теориялық-методикалық машқалалары шет еллик ҳам ҒМДА мәмлекетлери белгили илимпазлары, соның ишинде Дж.Ван Хорн, П.Роуз, Р.Брейли, С.Майерс, Н.Адамов, А.Тилов, Ч.Кемпирбаева, Д.Трынин, В.Горемыкин, В.Газман, Л.Прилуцкий, С.Ковынин, В.Макеев ҳам басқалар тәрәпинен анализленген³.

Ҳәзирги экономиканың глобалласыў шараятында Өзбекстанда аўыл хожалығында фермер хожалықларын модернизациялаў, техник ҳам технологиялық жаңаланыўда лизинг хызматлери ҳам сервиси базарының ролин асырыўдың шөлкемлестириўшилиқ-хуқықый мәселелери республикамыз Президенти И.А.Каримовтың бир қатар мийнетлери ҳам баянатларында баянланған. Сондай ақ, республикамызда экономикамызды модернизациялаўдың улыўматеориялық, аймақлық, тармақтың машқалалары С.Ғуломов, А.Ваҳобов, Ё.Абдуллаев, И.Тухлиев, И.Иватов ҳам басқалардың мийнетлеринде кең үйренилген.

Республикамызда тиккелей лизинг хызметлери базары ҳамде сервисин раўажландырыўдың илимий-теориялық ҳам әмелий тәрәплери бойынша М.Ангелиди, Д.Ғозибеков, О.Сабилов, А.Мўминов, О.Қулжонов, Ғ.Қудратов, М.Пардаев, Д.Зайналов, Э.Набиев, М.Марпатов,

³ Ван Хорн Дж. Основы управления финансами: Пер. с англ./ Гл. ред. серии Я.В. Соколов. - М.: Финансы и статистика, 1996. - 643 с.: Л-557-582 с.; Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ., со 2-го изд. -М.: Дело Лтд, 1995. - 768 с.: Л -173 с.; Ричард Брейли, Стюарт Майерс. Принципы корпоративных финансов. Пер. с англ. - М.: ЗАО "Олимп - Бизнес", 1997. - 1120 с. Л 715-732 с.; Н.Адамов, А.Тилов. Лизинг: правовая сущность, экономические основы, учет и налогообложение. СПб.: Питер, 2007; Кемпирбаева Ч.С. Использование лизинга в развитии сельскохозяйственного производства в переходной экономике (на примере агропромышленного комплекса Кыргызской Республики): Автореф. дис ...канд. экон. наук. – Бишкек, 2005. – 27 с.; Трынин Д.И. Особенности лизинга в промышленно-развитых странах. // М.: Ж. Финансовый менеджмент, 2004, №3. – С. 28-30; Горемыкин В.А. Лизинг: Учебник. - М.: "Дашков и К", 2003; Газман В.Д. Рынок лизинговых услуг. – М.: Фонд «Правовая культура», 1999; Газман В.Д. Лизинг: теория, практика, комментарии. – М.: Фонд «Правовая культура», 1997; Прилуцкий Л.Н. Финансовый лизинг. Правовые основы, экономика, практика. - М.: Изд-во "ОСЬ-89", 1997. – 278 с.; Ковынин С.Л. Лизинговые сделки. Рекомендации по избежанию ошибок. – М.: Вершина, 2008. – 248 с.; Макеев В.Г. Лизинг. Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 192 с.;

М.Абдурахмонов, А.Мўминов, Р.Ҳамидова, Ш.Ҳайдаров, Х.Ортиқов, Н. Айымбетов, Қ. Убайдуллаев, С.Салаев, А.Ахмедова сыяқлы алымлар илимий изертлеулер алып барған⁴.

Сонны айтып өтиў лазым, жоқарыда атлары тилге алынған алымлардың илимий изертлеулери миллий экономиканы модернизациялаў процесслерин, республикамыз ҳәм оның аймақларындағы фермер хожалықларында лизинг хызметлери ҳәм сервиси базарын раўажландырыўдың илимий-әмелий тәреплерин анализлеў, бул тараўда жүз берип атырған реформалар ҳәм процесслерди анализлеўде әҳмийетли теориялық-методикалық тийкар болып хызмет етеди.

Бирақ республикамыз экономикасын модернизациялаўда фермер хожалықларын заманағөй техникалар менен тәмийинлеўде, техник ҳәм технологиялық жаңалаў, мәмлекетти тураклы ҳәм бир тегис раўажландырыў процесслери кешип атырған бир ўақытта республикамызда ҳәр бир аймақтың аўыл хожалығы тармағының өзине тән өзгешеликлерин итибарға алған ҳалда тиккелей лизинг хызметлери ҳәм сервисин раўажландырыўдың шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық факторларын анықлаў, олардан нәтийжели пайдаланыў мәселелери жетерли үйренилмеген. Усы жағдай фермер хожалықларында лизинг хызметлери ҳәм сервисин раўажландырыўдың шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық факторларын үйрениў тийкарында республикамызда, тийкарынан Қарақалпақстан

⁴ Ангелиди М.С., Газибеков Д.Г. Лизинговый кредит на технический прогресс. - Т.: Узинформагропром, 1991.; Газибеков Д.Г., Сабилов О.Ш. Лизинг и его развитие в Узбекистане. - Т.: Молия, 2001.; Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т.: Молия, 2003; Д.Ғ.Ғозибеков, О.Ш.Собилов, А.Ғ.Мўминов, О.М.Кулжонов. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. - Т.: Фан ва технология, 2004. - 308 б.; Ғ.Ҳ.Қудратов, М.Қ.Пардаев, Б.А.Абдукаримов. Сервис ривожы – аҳолининг бандлигини таъминлаш, ва фаровонлигини ошириш омили. Услубий тавсия. Т.: Фан ва технология, 2007. - 28 бет.; Д.Р.Зайналов. Услуги и сервис как экономическая категория \ Ж.: Сервис. №1, 2009. - 70-77 бет.; Э.Набиев, М.Марпатов. Лизинг ғояси, тарихи, ҳуқуқий асослари ва амалиёти. Т.: “ЎАЖБНТ” Маркази, 2004.; М.А.Абдурахмонов, А.Ғ.Мўминов, З.Р.Ҳамидова. Лизинг бу нима? Т.: “O'zbekiston” НМИУ, 2006. - 45 б.; Ш.У.Ҳайдаров, Х.А.Ортиқов, Х.А.Тухсанов. Лизинг: тан олиш, баҳолаш ва унинг ҳисоби. Т.: Норма, 2006. - 247 б.; Салаев С.К., Абдуллаев Ф.О. Роль лизинговых операций в развитии агробизнеса Республики Узбекистан. Москва. Ж.: Экономика и финансы. \ №2 (141), 2008 г., стр. 39-41; Салаев С.К. и др. Особенности и преимущества лизинговых партнёрских отношений субъектов малого бизнеса на автотранспорте \ Журнал налогоплательщика. Апрель, №2, 2008 г., 24-25 стр.; А.Ахмедова. Лизинговое инвестирование \ Ж.: Базар, пул ва кредит. №3, 2010 й. 22-24 бет.

Республикасы аўыл хожалығында лизинг саласын раўажландырыў бойынша илимий-әмелий усыныслар ислеп шығыў сыяқлы машқалаларды шешиў бул магистрлик диссертация темасын таңлаўға тийкар болды.

Магистрлик диссертация жумысының мақсети экономиканы модернизациялаў шараятында фермер хожалықларын заманагөй техникалары менен тәмийинлеўде лизинг қатнасықларын жетилистириўдиң шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық факторларын анықлаў хәм олардан нәтийжели пайдаланыў бойынша илимий-әмелий усыныслар ислеп шығыўдан ибарат.

Магистрлик диссертация жумысының ўазыйпалары төмендегилерден ибарат:

- Экономиканы модернизациялаў шараятында мәмлекетимизде аўыл хожалығында әмелге асырылып атырған реформаларды анализлеў;
- Экономикакның глобалласыўы шараятында мәмлекетимизде аўыл хожалығы тармағының раўажланыўы хәм ерисилген нәтийжелерин салыстырыў;
- Республикамызда фермер хожалығының шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық хәм ҳуқықый тийкарларын үйрениў;
- Экономиканы раўажланыўын жеделлестириўде лизинг қатнасықларының ролин экономикалық тийкарлаў;
- Фермер хожалықларының нәтийжелигин арттырыўда материаллық-техникалық базасы хәм оларды жәнede беккемлеў жолларын анықлаў;
- Фермер хожалықлары өндирисин модернизациялаў бағдарында әмелге асырылып атырған ис-илажлар анализлеў;
- "Узқишлоқхужалиқмашлизинг" компаниясы Қарақалпақстан Республикасы филиалының мәмлекетимизде фермер хожалықларын заманагөй техника менен тәмийинлеўде алып барып атырған лизинг хызметлериниң анализлеў;

– Қарақалпақстан Республикасы экономикасын модернизациялауда фермер хожалықтарында лизинг хызметлери хэм сервисинен нәтийжели пайдаланыўдың баслы бағдарлары хэм келешеге бойынша әмелий усыныслар ислеп шығыў.

Магистрлик диссертация жумысы объекти. Изертлеў объекти болып, Қарақалпақсан Республикасы лизинг хызметинен пайдаланыўшы фермер хожалықлары хэм Узқишлоқхужалиқмашлизингнің АЛХ компаниясы есапланады.

Магистрлик диссертация жумысы предмети. Изертлеў предмети лизинг хызметлеринен пайдаланыўшы фермер хожалықлары хэм олардың техникаларының жаңаланыўына тәсир етиўши лизинг қатнасықлары менен байланыслы экономикалық қатнасықлар есапланады.

Магистрлик диссертация жумысы бойынша баспада төмендеги мақалалар жарияланды:

1. Аўыл хожалығы кәрханаларын заманагөй техникалар менен тәмийинлеўде лизинг қатнасықларының әҳмийети.

2. НИЖНЕАМУДАРЬИНСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РАЙОН И ПЕРСПЕКТИВЫ ОСВОЕНИЯ ЕГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА.

3. Фермер хожалықларын раўажландырыўдағы тийкарғы машқалаларды әмелге асырыў

Магистрлик диссертация жумысы дүзилиси. Диссертация кирисиў, 3 бап, жуўмақлаў хэм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен ибарат.

I. БАП ЭКОНОМИКАНЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАЎ ШАРАЯТЫНДА МЭМЛЕКЕТИМИЗДЕ АЎЫЛ ХОЖАЛЫҒЫНДА ЭМЕЛГЕ АСЫРЫЛЫП АТЫРҒАН РЕФОРМАЛАР

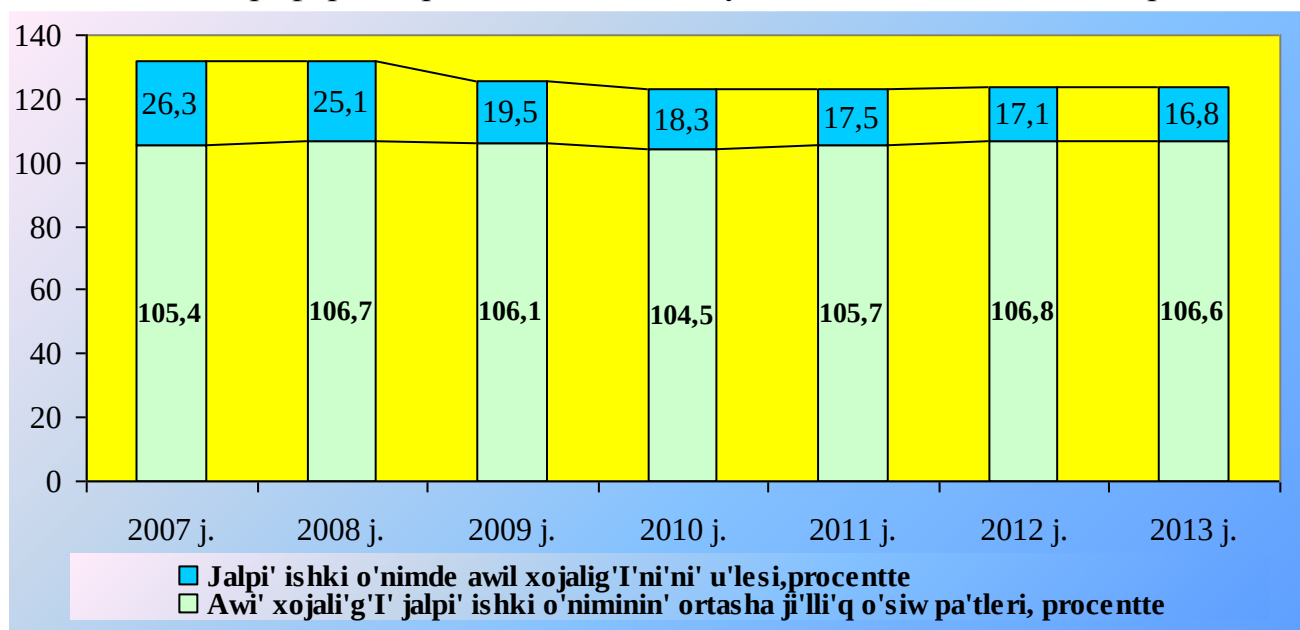
1.1. Экономикакның глобалласыўы шараятында мэмлекетимизде аўыл хожалығы тармағының раўажланыўы хэм ерисилген нэтийжелери

Аўыл хожалығы – Өзбекстан экономикасының ең әҳмийетли зәрүр тармағы есапланады. Бул тармақ Мәмлекет халқының азық-аўқат өнимлерине, қайта ислеў санааты тармақларының шийки затқа болған талабын қандырады. Азық-аўқат өнимлериниң 90 пайызға жақыны аграр тармақта таярланады. Аўыл хожалығы республикамыздың базарларына азық-аўқат өнимлери хэм қайта ислеў санаатына шийки зат жеткизип бериў менен бирге, аўыл хожалығы машина ислеп шығарўы, химия санааты киби бир қатар тармақлар өнимлери ушын кепилли базар болып есапланады.

2013-жылда Мәмлекетимиз улыўма ишки өниминиң 16,8 пайызы аўыл хожалығы үлесине туўры келди. Аграр тармақ журтымыз халқының салмақлы бөлегин жумыс орынлары менен тәмийнлеп келмекте. Усы жағынан аўыл хожалығын раўажландырыў мәселеси республикамыз экономикасын раўажландырыўдың зәрүр әҳмийетли бағдарларының бири сыпатында баҳаланады.

Ғәрезсизлик жылларында хұрметли Президентимиздиң басламасы хэм тиккелей басшылығында аўыл хожалығын реформаластырыў бойынша жүдә үлкен ислер әмелге асырылды. Ислеп шығарыўға пән-техника табысларын, жаңа техника хэм жетекши технологияларды енгизиў ислери жылдан-жылға тезлесип бармақта. Шекленген жер хэм суў ресурсларынан, капиталдан хэм мийнет ресурсларынан пайдаланыў өнимдарлығы жоқарыламақта.

Республикамыз аграр тармағында әмелге асырылып атырған түп экономикалық реформалар нәтижесінде аўыл хожалығының тийкарғы

экономикалық көрсеткіштері тұрақты өсіп бармақта.

1.1-сүрет. Республикада ауыл хожалығы раўажланыўының тийкарғы макроэкономикалық көрсеткіштері, (пайызда)

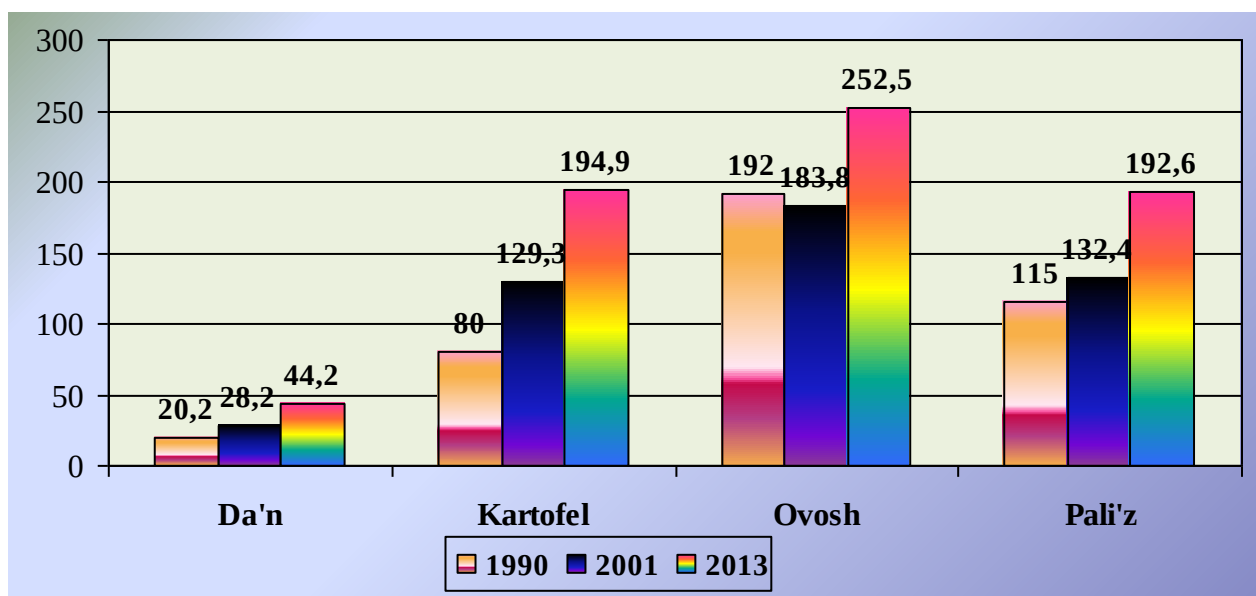
Өткен 2007-2013-жыллар даўамында ауыл хожалығы улыўма өниминиң орташа жыллық тұрақты өсиў дәрежеси тәмийнленди. Асиресе, бул көрсеткіш 2007-жылда 105,4 пайызды қураған болса, 2013-жылда 106,6 пайызға тең болды. Мәмлекет жалпы ишки өниминде ауыл хожалығы жалпы өними салмағының 2005-жылдағы 26,3 пайыздан 2013-жылда 17,1 пайызға пәсейиўи унамлы жағдай. Бул Мәмлекетимиз экономикасында индустриал санаат тармақлары хәм хызметлериниң тез раўажланып баратырғаны менен баҳаланады.

Журтымызда азық-аўқат қәуипсизлигиниң тийкарғы таянышы болған ауыл хожалығы өнимлерин ислеп шығарыў көлемин асырыўға үлкен итибар қаратылмақта. Әсиресе, егин майданлары көлемин оптималластырыў, ислеп шығарыўға жаңа хәм алдыңғы технологияларды енгизиў, егин сортлары хәм шарўа маллары пародаларын, туқымгершилик-селекция ислерин түптен жақсылаў бойынша кең көлемли, соның менен

бирге пухта ойланған ислер әмелге асырылды. Мәмлекетимизде өткен жылы 6 миллион 800 мың тонна ғәлле, 3 миллион 500 мың тоннаға жақын пахта, 8 миллион 200 мың тоннадан артық палыз өнімлери, шама менен 3 миллион тонна бағманшылық өнімлери жетистирилди. Соның менен бирге, 6 миллион 600 мың тонна сүт, 1 миллион 500 мың тоннадан артық гөш, 3 миллиард 500 миллион данадан зыят мәйек таярланды

1990-2013-жылларда дән жетистириў 3,7 барабарға жақын, картошка 5 барабар, палыз егинлери 2,2 барабардан артық, мийўе 2,6 барабар, жүзим 1,3 барабардан зыят, гөш (тири өлшемде) 1,9 барабарға, сүт 2 барабардан хәм туқым 2,4 барабардан көбирек асқанлығы пикиримиздиң дәлили.

Соны айрықша атап өтиў керек, ғәрезсизлик жылларында аўыл хожалығы өнімлери көлеминиң асыўы тек егин майданларын кеңейтиў арқалы емес, бәлки тийкарынан интенсив раўажланыў, яғный егинлер өнімдарлығы хәм шарўа маллары өнімлерин асырыў есабынан тәмийнленбекте.

2.2-сүүрет. Өзбекстанда тийкаргы түрдеги аўыл хожалығы егинлери өнімдарлығының өзгериў динамикасы, центнер есабынан.

2-Сүүреттен қоринип турғанындай, өткен 22 жылдан артығырақ ўақыт даўамында тийкаргы түрдеги егинлердиң өнімдарлығы ўзиликсиз өсип барыўға ийе болған. Әсиресе, 2013-жылда 1990-жылға салыстырғанда

пахта өнімдарлығы гектарына 22,6 центнерден 25,6 центнерге яки 113,3 пайызға, дәнли егинлер өнімдарлығы 20,2 центнерден 44,2 центнерге яки 218,8 пайызға, картошка өнімдарлығы 80 центнерден 194,9 центнерге яки 243,6 пайызға, палыз егинлери өнімдарлығы 192,0 центнерден 252,5 центнерге яки 131,5 пайызға хәм палыз өнімдарлығы 115 центнерден 192,6 центнерге яки 167,5 пайызға асқан.

Өзбекстан Республикасы Аўыл хәм суў хожалығы министрлигиниң мағлыўматларына қарағанда, 1990-жылда республикамыз халқы ушын зәрүр болған ғәллениң 82 пайызы, гөш өнімлериниң 50 пайызы, сүт хәм сүт өнімлериниң 60 пайызға жақыны, картошканың 50 пайызы, қумшекер хәм қурғақ сүттиң хәммеси шеттен келтирилген болса, хәзирде Мәмлекетимизде азық-аўқат өнімлери жетистириўдиң турақлылығы есабынан халықтың тийкарғы өнімлерине болған талабы жүз пайыз өз ислеп шығарыўымыз есабынан тәмийнленбекте. Атап айтқанда, егер 1991-жылда халық жан басына салыстырғанда 24,0 кг мийўе, 24,0 кг жүзим, 138,6 кг овощь, 15,1 кг картошка хәм 39,0 кг палыз өнімлери жетилистирилген болса, 2011-жылға келип халық жан басына 60,1 кг мийўе (250,4 пайыз), 35,1 кг жүзим (146,2 пайыз), 225 кг овощь (162,3 пайыз), 60,5 кг картошка (400,6 пайыз) хәм 42,0 кг палыз өнімлери (107,6 пайыз) жетилистирилди.

1.1-кесте

Өзбекстанда халық жан басына тийкарғы түрдеги аўыл хожалығы өнімлери ислеп шығарыў динамикасы, кг

Өнімлер түри	1991- жыл	2013- жыл	2013-жыл 1991- жылға салыстырғанда, пайыз да
Мийўе	24,0	60,1	250,4
Жүзим	24,0	35,1	146,2
Овощь	138,6	225,0	162,3
Картошка	15,1	60,5	400,6
Палыз	39,0	42,0	107,6

Ғәрезсизлик жылларында аграр тараўда басқышпа-басқыш алып барылған терең реформалар себепли республикамызда тийкарғы түрдеги азық-аўқат өнімлерин пайдаланыў муғдары турақлы өсип барды. Атап айтқанда, 2013-жылда 1991-жылға салыстырғанда халық жан басына гөш өнімлерин пайдаланыў 31 кг.дан 38 килограмм яки 122,6 пайызға, сүт өнімлери 183 килограммнан 239 килограммға яки 130,3 пайызға, мәйек 97 данадан 138 данаға яки 142,3 пайызға асқан.

1.2. Республикамызда фермер хожалығының шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық хәм ҳуқуқый тийкарлары

Бүгинги күнде аўыл хожалығында әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар нәтийжесинде фермер хожалықлары кең мәнисте өндирис тараўының тийкарғы формасына оны турақлы хәм нәтийжели раўажландыратуғын әҳмийетли ҳәрекетке келтириўши күшке айланды.

Республикада фермер хожалықларын өз бетинше хожалық жүргизиўши субъект сыпатында расмий тән алыў хәм актив шөлкемлестириў процесси ғәрезсизликтің дәслепки жылларында басланды. Ауыл хожалығында базар қатнасықларын енгизиўди жеделлестиў, меншиктің ҳәр қыйлы формаларын жүзеге келтириў, жеке меншик хәм жеке мәплердің раўажланыўын тәминлеў мақсетинде 1991-жылы 29-ноябрьде Өзбекстан Республикасы Президентиниң 295-санлы «Республикада фермер хожалықларын жәнеде беккемлеў хәм исбилерменлик хызметин мәмлекет тәрәпинен қоллап-қуатлаў ҳаққында» ғы пәрманы қәбыл етилди. Бул пәрманның қәбыл етилиўи республикада фермер хожалықларын базар шараятында қәлиплесип киятырған хожалық жүргизиўдің жаңа формасы сыпатында есапқа алыў хәм раўажландырыў ушын дәслепки ҳуқуқый тийкар болып хызмет етти.

Ўзбекстан Республикасының 2004-жылы 26-августте жаңа редакцияда қабыл етилген «Фермер хожалығы ҳақында»ғы нызамының 3-бәнтине муўапық фермер хожалығы ижораға берилген жер участкаларынан пайдаланған ҳалда ауыл хожалығында товар ислеп шығарыў менен шуғылланыўшы ғәрезсиз хожалық жүргизиўши субъекк болып есапланады.

1.2 кесте

Қарақалпақстанда фермер хожалықлары ҳәм олардың ЖАӨ үлеси

Қала ҳәм районлар	Фермер хожалықлары ҳақында мағлыўмат								
	2013 жыл Жуўмағы бойынша фермер хожалықлары саны, бирлик	2013 жыл жуўмағына салыстырғанда % есабында	Оларға бириктирилген жер майданы, мың га	2013 жыл жуўмағы бойынша % есабында	Оларда ислейтуғын хызметкерлер саны мың адам	2013 жыл жуўмағы бойынша % есабында	01.01.14 ж.ға ҳәрекетин тамақлағандар хожалықлары саны бирлик	2013 жыл жуўмағына % есабында	Республикада жалпы аўыл хожалық өнимлерине салыстырғанда фермер хожалықларының үлеси, %
ҚР бойынша	3552	103,8	555,6	98,4	60,5	108,7	87	140,3	38,6
Әмиўдарья	298	102,4	47,0	100,5	15,0	102,3	6	120,0	44
Беруний	313	101,6	45,6	100,0	11,7	111,0	4	133,3	32,4
Қанлыкөл	167	101,8	37,2	100,0	1,0	98,5	1	0	47,7
Қараөзек	283	99,6	41,9	100,0	2,1	85,9	4	0	33,2
Кегейли	196	96,1	46,7	98,0	5,1	131,4	6	300,0	34
Қоңырат	189	100,0	37,4	99,3	1,2	91,5	9	69,2	38,9
Мойнақ	33	89,2	6,1	262,4	0,1	91,3	6	200,0	4,4
Нөкис	399	113,7	32,3	101,8	2,8	162,3	13	130,0	67,3

Тахтакөпир	127	99,2	21,6	96,2	1,2	87,9	1	14,3	33
Түрткүл	404	113,5	61,3	86,0	2,9	161,7	14	280,0	33,9
Хожели	243	100,4	32,3	98,7	1,9	110,8	19	633,3	41,1
Шымбай	328	99,7	53,3	104,2	3,8	99,0	1	100,0	37,1
Шуманай	159	108,2	52,9	94,4	2,1	87,5	3	30,0	45
Элликкалга	410	105,1	40,2	100,0	9,6	108,2	0	0	35,4
Нөкис каласы	1	100,0	0	0	0,001	100,0	0	0	0

Республикамыз аўыл хожалығында экономикалық реформаларды жәнede тереңлестирip, фермер хожалықларының жер майданларын оптималластырыў есесине жеке сектордың үлесин асырыўға ерисилмекте

Бүгинги күнде республикада 3552 фермер хожалықлары болып, дийханшылықта – 3045, шарўашылықта – 391 хәм басқа салаларда– 116 фермер хожалықлары хызмет көрсетпекте.

Оларға 555,6 мың га жер майданы ажыратылып берилген, соннан егин майданы 307,6 мың га курайды. Фермер хожалықларында 60,5 мыңнан аслам адам жумыс пенен бәнт.

2013 жылда 737667,5 млн.сўм жалпы аўыл хожалық өнимлери жетистирилди, 2012 жылға салыстырғанда өсим 113,2 пайызды курады. Соның ишинде, дийханшылық өнимлериниң көлеми 378884,3 млн.сўмды (117,0 пайыз), шарўашылық өнимлериниң көлеми 358783,2 млн.сўмды (109,5 пайыз) курады. Жалпы аўыл хожалыгы өнимлеринде фермер хожалықларының үлеси 38,6 процентти хәм дийхан хожалықларының үлеси 59,8 пайызды кураған.

2013 жылдың 1 январына «Қарақалпақ МТП» бирлеспесине қараслы 15 МТП лар тәрeпинен аўыл хожалық кәрханалары хәм фермер хожалықларына 4607,8 млн.сўмлық хызмат көрсетилип, 2013 жылға салыстырғанда 109,0 процентти кураған.

Фермер хожалығы оны дузип атырған ағзаларының кәлеуи бойынша ықтыярлы дүзилеп, өзиниң өнди́рисин белгиленген нызамшылық шеңберинде жоқары пайданы гөзлеп дүзиледи хәм өнди́ристиң нызам менен қадаған етилмеген түрлери менен шуғылланыўға ҳақылы.

Фермер хожалығының экономикалық тийкарын өнди́рис аспабларына хәм өзиниң мийнет нәтийжелерине мүлклик ийелик етеди хәм ол исбилерменлик еркинлиги, шаңарақ хәмде шахстың өзиниң материаллық абаданшылығы жолында мийнет етиўге сүйенеди.

Фермер хожалығы аўыл хожалығында хожалық жургизиўдиң формаларының бири сыпатында өзине тән болған социал-экономикалық хәм ҳуқықый өзгешеликлерге ийе.

Фермер хожалығының тийкарғы ўазыйпасы аўыл халқын пайдалы мийнет хәм исбилерменлик хызметине кең тартыў арқалы өнди́рислик ресурслардан мақсетке муўапық пайдаланыўға ерисиў хәмде сол тийкарында ең кем қәрежет бирлиги есабына өним жетистириўди хәр тәреплеме көбейтиўден ибарат.

Фермер хожалығы ғәрезсиз хожалық жүргизиўши субъект сыпатында өзине тән болған принциплерге тийкарланады. Бул принциплерге төмендегилер киреди:

1) Фермер хожалығы ықтыярлылық тийкарында дүзиледи, яғный, фермер хожалығының ағзалары өз ықтыярлары, мәплери хәм мумкиншиликлеринен келип шығып хожалықты шөлкемлестиреди. Олар өнди́рис бағдарларын белгилеў хәм өзлестириў, басқа хожалықлар хәм мәмлекетлик шөлкемлер менен қатнасықларды да өз бетинше әмелге асырады. Қысқаша етип айтқанда фермер толық таңлаў хәм исбилерменлик еркинлигине сүйенеди.

2) Фермер хожалығында мүлкке ийелик етиў хуқықы айрықша әҳмийетке ийе. Фермер хожалығындағы мал-мүлк сол хожалық ағзаларының жеке меншиги (мүлки) болғанлығы себепли, олар бул меншиктің жақсы сақланыўы хәм көбейип барыўынан мәпдар. Бул болса фермерлерде мүлктен мақсетке муўапық пайдаланыў көнликпесин пайда етеди. Жер майданының 50 жылға шекемги мүддет пенен ижараға, ижара мүддети ижара хуқықын мийрас етип қалдырыў менен берилиўи болса жер ресурсларынан өнимли пайдаланыў, топырақтың қурамы хәм ҳасылдарлығы-ның турақлы артып барыўына мүмкиншилик жаратады.

3) Фермер айрықша статусқа ийе шахс сыпатында жүзеге шығады, яғный бунда өзиниң мийнети менен өндирис процесинде қатнасыўшы мийнеткеш, жоқары пайда алыўды гөзлеп өзиниң мал-мүлкин тәўекелшилик тийкарында өндириске бағдарлаған исбилермен хәм мәлим бир интеллектуал қәбилетке ийе болған басқарыўшы бир шахс тымсалында көринеди.

4) Фермер хожалығында мийнеттиң характериде өзине тән өзгешеликке ийе. Егер өндиристиң турақлы түрде жанлы организмлер менен байланыслы ҳалда жүргизилиўи, бул тараўда өндириске ҳақыйқый жуўапкершилик сезими менен қатнас жасаўшы, оның нәтийжелеринен тиккелей мәпдар шахслар мийнет етиўи кереклигин көрсетеди.

5) Фермер хожалығының тийкарын жәмийеттиң басланғыш буўыны-шаңарақ қурайды. Сем'ялық хожалықта өзгеше социаллық хәм мәдений орталық бар болып, бул жерде ҳәр бир шахстың мәпи улыўма сем'я мәпи менен қосылып кетеди. Бунда мийнет жәмәәти ўәкиллериниң бир-бирине болған исениминиң жоқарылығы себепли, ҳәр бир адам Улыўма сем'яның абаданшылығы (жақсы жасаўы) жолында хўждан менен хәм сапалы мийнет етеди, мийнет

хәм оның нәтийжелерин қадирлеўге үйренеди, өз-ара жәрдем хәм жеке жуўапкершилик сезимлерине масласады.

Фермер хожалығы өзине тән мәдений хәм руўхый қәдириятлардың даўам еттириўшиси есапланады. Фермердин семьялық турмысында өзи жасап атырған жердеги жергиликли үрп-әдетлер, мәдений қәдириятлар өз көринисин табады. Хожалық жүргизиўдин бул формасы өзине тән мийнет хәм тәрбия мектеби болып, бунда мыңлап жыллардан бери ата-бабалар тәрепинен топланған мийнет тәжирийбелери хәм көнликпелери жерге хәм тәбиятқа мухаббат туйғысы хәм де ең жақсы миллий дәстүрлер беккемленип әўладтан-әўладқа өткерип барылады.

6) Фермер хожалығы базарға бағдарланған майда товар хожалығы сыпатында базар конюктурасына тез масласыўшаң болады. Бундай хожа-лықлар базар жағдайындағы аз ғана өзгерискеде тез ийкемлесип, базардағы тутыныўшылардың талабына сәйкес усыныс пенен шығыўына умтылады. Фермердин өнимлерине орнатылатуғын баҳа базарда, қарыйдарлар тәрепинен орнатылғанлығы себепли, оның ушын өним сапасын қарыйдарлардың дийдине масластырыўдан басқа илажы қалмайды. Бул жағдайлар бир тәрептен халықты зәрүр өнимлер менен өз ўақтында керекли муғдарда хәм сапада тәмийнлеў мүмкиншилигин жараца, екинши тәрептен базарлардың товарлар менен толық тәмийнлениўшилиги жағдайында баҳалардың әсте-ақырын арзанлап барыўына себеп болады.

7) Фермер хожалығы республикамыздың аўыл хожалығында енди ғана қәлиплесип киятырған исбилерменлик формаларынан бири сыпатында аўыл хожалығында өндирис нәтийжелигин арттырыўға мумкиншилик бериўши күшли хошаметлерден (стимуллардан) бири есапланады. Базар экономикасы жағдайында

мине усы жеке исбилерменлик хызметин жанландырыў аркалы өндиристе жоқары нәтийжелерге ерисиў мөлшерленген.

8) Ҳәр қандай экономикалық системада өндирис нәтийжелигин арттырыўдың ең әҳмийетли шәртлеринен бири турли меншик формаларына тийкарланған товар ислеп шығарыўшылардың экономикалық еркинлиги ҳәм олар ортасында жүзеге келетуғын саламат бәсеки болып есапланады. Раўажланған шет мәмлекетлер тәжирийбеси соны көрсетеди, саламат бәсеки гүресиниң жузеге келиўи ушын жәмийетте меншик формаларының көп турлилигин тәмийнлеў зәрүр.

Фермер хожалықларының аграр тарўда жаңа уклад сыпатында қәлип-лесип барыўы бир тәрептен ҳақыйқый меншик ийесиниң жүзеге келиўине мүмкиншилик жараца, екинши тәрептен меншиктиң басқа түрлерине тийкарланған кәрханалар менен мәлим дәрежеде бәсеки гүресиниң орталығын жаратыўға жол ашып береди.

Ҳәр қандай хожалық жүргизиў формасы мәлим бир социал-экономикалық системада жүзеге келиў ҳәм раўажланыў процесинде шөлкем-лестириўшилиқ, ҳуқықый, социаллық ҳәм психологиялық характердеги бир қатар факторлардың тәсиринде қәлиплесип, өз-ара жол ашып береди.

Фермер хожалығының жүзеге келиўи ҳәм қәлиплесиўинде оның шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық тийкарлары айрықша әҳмийетке ийе. А'мелдеги нызамшылыққа муўапық фермер хожалығы шөлкемлестириў-шилиқ-ҳуқықый тәрепи бойынша:

- хожалық ағзаларының биргеликтеги хызметине тийкарланған;
- өзине узақ мүддетли ижараға берилген жер участкаларынан пайдаланған ҳалда аўыл хожалық товар өндириси менен шуғылланады;

- өзиниң аты ойып жазылған хэм де герб сәўлеленген мөрге хэм штамп-қа ийе, юридикалық шахс статусындағы;
 - банк шөлкемлеринде есап-китап хэм басқа есап бетлерин ашатуғын;
 - тийисли мәмлекетлик шөлкемлерден дизимнен өткен;
 - басқа кәрханалар, шөлкемлер, бирлеспелер менен өз-ара тең хуқықлы қатнасықларға кирисиўши ғәрезсиз хожалық жүргизиўши субект есапланады.
- Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2003-жыл 24-марттағы «Аўыл хожалығында реформаларды тереңлестириўдиң ең әҳмийетли бағдар-лары ҳаққында»ғы пәрманында фермер хожалықларын қәлиплестириўдиң төмендеги принципиал қағыйдалары белгилеп берилген:
- фермер хожалықлары қағыйдаға муўапық, зыян көрип ислеп атырған, төмен рентабелли хэм келешеги жоқ ширкетлер тийкарында дүзиледи;
 - фермер хожалығы юридикалық шахс сыпатында, тийкарынан жеке кәрхана формасында, кейин ала олар түрли формадағы кооперацияларға бирлесиўи хуқықы менен дүзиледи;
 - жер майданлары фермерлерге таңлаў тийкарында 50 жылға шекемги муддет тийкарында, ижара мүддети даўамында мийрас етип қалдырыў хуқықы менен ижараға пайдаланыў ушын бериледи;
 - фермер хожалықларына берилген жер майданлары ширкет хожалықларының балансынан шығарылады;
 - жетистирилетуғын аўыл хожалық өнимлерин жеткерип бериў хэмде материаллық-техникалық ресурслар хэм хызметлерди алыў ушын шәртнамаларды тек фермер хожалықларының өзлери таярлаў, қайта ислеў хэмде хызмет көрсетиў кәрханалары хэм шөлкемлери менен туўрыдан-туўры дүзеди.

▪ Өзбекстан Республикасы «Фермер хожалығы хаққында»ғы нызамы-ның 16-статьясына муўапық фермер хожалығы төмендеги ҳуқықларға ийе:

▪ берилген жер участкасында өзиниң уставында көрсетилген қәнигеле-сиўге хәм ижараға алыў шәртнамасына муўапық фермер хожалығының өндириллик хызметин шөлкемлестириў;

▪ қәнигелесиўди есапқа алған ҳалда хәм дүзилген контрактация шәртна-малары тийкарында аўыл хожалық егинлерин жайластырыўды әмелге асырыў;

▪ сатып алынатуғын өнимге алдын ала хақы төленетуғын фючерс контрактларын дүзиў;

▪ жетистирилген өнимди, соның ишинде бул өнимди тутыныўшыларға реализациялаў хуқықын өз қәлеўи бойынша басқарыў;

▪ жетистирилип атырған өним, орынланып атырған жумыслар хәм көрсетилип атырған хызметлерге баҳа белгилеў;

▪ электр энергиясы, жанылғы, майлаў материаллары, минерал төгинлер, өсимликлерди қорғаўдың химиялық қуралларының жеткерип берилиўи, хызметлер көрсетилиўи бойынша шәртнамалар дүзиў;

▪ исбилерменлик хызметинен нызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте салық салынатуғын, шекленбеген муғдарда дәрәмат алыў;

▪ алынған дәрәматларын, банк шөлкеминдеги өзиниң есап бетлеринде бар болған пул қаржыларына бийлик етиў;

▪ кредитлер алыў, басқа юридикалық хәм физикалық шахслардың пул қаржыларын хәмде басқа мал-мүлкин шәртнама тийкарында тартыў хәмде оларды өндирилске хәм тәкирар ислеп шығарыўға бағдарлаў;

- кредитлер алыў ушын өз мал-мүлкин, сондай-ақ жер участкаларын ижараға алыў хуқықын гиреўге қойыў;
- өз хуқықлары хәм ыызамлы мәплерин қорғаў ушын судқа мүрәжәт етиў.

Фермер хожалығы ыызам хўжжетлерине муўапық басқа хуқықларға да ийе болыўы мүмкин.

Фермер хожалықлары хызметиниң хуқықый тийкарлары болып 1998-жылы апрел' айында қабыл етилген «Жер кодекси», 2004-жыл август айынан баслап күшке кирген жаңа редакциядағы «Фермер хожалықлары ҳаққында»ғы Ыызам хәм басқа ыызам тийкарындағы хўжжетлер, Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманлары, Министрлер Кабинетиниң қарарлары тийкарында тастыйықланған хуқықый норматив хўжжетлер, сондай-ақ, фермер хожалығының Уставы есапланады.

Айырым жағдайларда фермер хожалығының шөлкемлестирилиўи «Фермер хожалығы ҳаққында»ғы Ыызамда белгиленген тәртипте ямаса «Қайта шөлкемлестирилип атырған аўыл хожалық кәрханасы тийкарында фермер хожалығын шөлкемлестириў ушын талапгерлерди таңлаў хәм олардың таңлаўын өткерий тәртиби» бузылған, сондай-ақ, хожалықтың уставы ыызамға муўапық болмаған жағдайда фермер хожалығын мәмлекетлик дизимге алыўды бийкарлаў мүмкин.

Соны айтыў керек, бул жағдайда, яғный мәмлекетлик дизимге алыў бийкар етилгенлиги, сондай-ақ, дизимге алыў мүддетлериниң бузылғанлығы үстинен болажақ фермер хожалығының баслығы судқа мүрәжет етиўи мүмкин.

Фермер хожалығы өз хызметин баслар екен, хожалық баслығы тәрeпинен фермер хожалығының устав фонды белгиленеди. Фермер хожалығының Устав фондын оның баслығы тәрeпинен қосылатуғын пул, баҳалы қағазлар, имаратлар, қурылмалар, басқа мал-мүлк

ямаса пул менен баҳаланатуғын мүлклик ҳуқықлар қурайды. Егерде Сиз – фермер хожалығының баслығы – хожалықтың Устав фондына өз шаңарақ ағзаларыныңызды улыўма (үлесли ямаса биргеликтеги) мүлки есапланған мүлкти қосатуғын болсаңыз, усы жағдайда қосылып атырған мүлктиң барлық мүлқдарларынан (ийелеринен) нотариал тастыйықланған разылық хатын алыўыңыз зәрүр.

Тастыйықланған Устав фондын көбейтиў ямаса кемейтиў тек ғана фермер хожалығы баслығының қарарына муўапық хожалықтың Уставына өзгерис киргизиў жолы менен әмелге асырылады.

Фермер хожалығының баслығы өз Уставында хәм жер участкасын ижараға алыў шәртнамасына муўапық өз хожалығының хызмет бағдарланыўын, өндирис структурасы хәм көлемлерин ғәрезсиз түрде белгилеўи зәрүр. Бунда фермер хожалығы егинлерин егиў, тәрбиялаў хәм ҳасылды жетистириўдиң әмелдеги нызамларында тастыйықланбаған хәр қандай түри менен, сондай-ақ, аўыл хожалық өнимлерин таярлаў, қайта ислеў, сатыў хәм басқа тараўлар бойынша хызмет көрсетиў сыяқлы исбилерменлик хызметлери менен шуғылланыўы мүмкин.

Фермер хожалығы өним жеткерип бериў, таярлаў, қайта ислеў ямаса хызмет көрсетиў сыяқлы өз миннетлери бойынша, соның ишинде дүзилген контрактация шәртнамаларына муўапық мәмлекетлик мүтәжликлер ушын аўыл хожалық өнимлерин белгиленген муғдарда хәм сапада жеткерип берилиўин тәмийинлеў бойынша, сондай-ақ тәмийинлеўши шөлкемлер тәрөпинен материаллық-техникалық ресурслардың жеткерип берилгенлиги хәм хызметлер көрсетилгенлиги ушын өз ўақтында есап-санақ ислеў бойынша нызамларға муўапық өндириў қаратылыўы мүмкин болған өз мүлки менен жуўап бөреди.

Фермер хожалығының баслығы фермер хожалығының мүлкі жетерлі болмаған жағдайда фермер хожалығының миннеттері бойынша өзіне тийіс мүлкі менен ызам хужжетлеріне муўапық субсидиар жуўапкер болады.

Егерде фермер хожалығында жумыс процесслерінде қандайда ағзаның өмірі хәм ден саулығына зыян жеткерилсе жуўапкер есабынан қайта шөлкемлестірилип атырған ямаса тоқтатылып атырған фермер хожалығының баслығы есабынан егер қаржы болмаса ямаса жетерлі болмаған жағдайда өндирилиўи тийіс болған суммалар ызам хужжетлерінде нәзерде тутылған тәртіпте мәмлекет тәрәпинен төленеди.

Соны айтыў керек, фермер хожалықларының хожалық хызметіне мәмлекетлик органлар хәмде басқа органлар хәм шөлкемлер, сондай-ақ, олардың лаўазымлы шахслары араласыўға жол қойылмайды.

Фермер хожалығының хызметіне мәмлекетлик органлар хәмде басқа органлар хәм шөлкемлердің ызамсыз қарарлары, олардың лаўазымлы шахслары ямаса пуқаралардың ызамсыз хәрекеттері ямаса хәрекецизлиги нәтийжесінде келтирилген зыянлар, сондай-ақ, қолдан шығарылған пайда ызам хужжетлерінде белгиленген тәртіпте қапланады.

Егер фермер хожалығының басшысы сыртқы экономикалық хызмет пенен шуғылланыўды қәлесе, онда ол әмелдеги ызам хәм белгиленген тәртіп тийкарында дизимнен өткеннен соң ғәрезсиз түрде шуғылланыўы мүмкин.

Фермер хожалығы өз хызметін баслар екен, хәкимият органлары фермер хожалықларының хуқықлары хәм ызамлы мәплерін қорғаўға кепиллик береді. Фермер хожалығы хызмет көрсетип атырған раён хәм ўәлаят мәмлекетлик органлары өз

ўәкилликлери шеңберинде фермер хожалықларын раўажландырыў хәм беккемлеўге көмеклесийи нызам жолы менен кепилликленген.

Фермер хожалығының шөлкемлестирилиўи, хызмети, қайта шөлкемлестирилиўи хәм тоқтатылыўы тараўындағы келиспеўшиликлер әмелдеги нызам хўжжетлеринде белгиленген тәртиплер тийкарында көрип шығылады хәм шөлкемлестириледі.

1.3 Экономиканы раўажланыўын жеделлестириўде лизинг қатнасықларының роли

Қәлеген қурамалы экономикалық түсиник сыяқлы лизингтиң де көплеген анықламалары бар. Лизинг ўақытша бос ямаса тартылған финанс қаржыларын инвестициялаў болып табылады, онда лизинг бериўши белгили бир сатыўшыдан шәртнама менен белгиленген мүлкти меншигине сатып алыўға хәм буннан былай сатып алыў хуқықы менен ўақытша пайдаланыў ушын бул мүлкти лизинг алыўшыға төлем менен бериўге миннетленеди.

Әдеттеги лизинг келисими төмендегидей болады.

1. Пайдаланыўшы (лизинглик қатнасықларға кирискеннен кейин лизинг алыўшы) оған қандай үскене зәрүр екенлиги ҳаққында лизинг компаниясына хабарлайды.

2. Лизинг компаниясы жойбардың ликвидлигине көзи жеткеннен кейин, бул үскенени таярлаўшы фирмадан (сатыўшыдан) ямаса лизингтиң объекти болып табылатуғын мүлкти сатыўшы басқа юридикалық ямаса физикалық тәрептен сатып алады.

3. Лизинг компаниясы (лизинг бериўши), үскенениң меншик ийеси болғаннан кейин, оны буннан былай сатып алыў хуқықы менен (шәртнама менен белгиленеди) ўақытша пайдаланыў ушын лизинг алыўшыға береді, орнына лизинг төлемлерин алады.

Сызылма 1.1. Үш тәрәплеме лизинг келисиминиң схемасы

Лизинг –бул лизинг шәртнамасын иске асырыўға байланыслы пайда болатуғын экономикалық хәм ҳуқықый қатнасықлардың жыйнағы, оған муўапық лизинг бериўши лизинг алыўшы тәрәпинен көрсетилген мүлкти ол белгилеген сатыўшыдан меншикке сатып алыўға хәм бул мүлкти төлем менен лизинг алыўшыға ўақытша ийелик етиў хәм пайдаланыў ушын бериўге миннетленеди.

Лизингтиң предмети қәлеген тутынбайтуғын затлар, соның ишинде кәрханалар хәм басқа да мүлк комплекслери, имаратлар, қурылыслар, үскененлер, транспорт қураллары хәм исбилерменлик жумысы ушын пайдаланыўы мүмкин болған басқа да көшпели және көшпес мүлк болыўы мүмкин.

«Лизинг ҳаққында»ғы Өзбекстан Республикасының нызамына муўапық - лизинг бул ижара қатнасықларының айрықша түри болып, онда бир тәрәп (лизинг бериўши) екинши тәрәптиң (лизинг алыўшының) тапсырыўы бойынша үшінши тәрәптен (сатыўшыдан) төлем менен, лизинг шәртнамасында белгиленген шәртлерде лизинг алыўшының ийелигине хәм пайдаланыўна бериў мақсетлеринде сатып алады.

«Лизинг» термини инглис тилиниң «то лease» сөзинен келип шыққан болып, ол ижара етиўди, ижараға алыўды аңлатады. Ижара дегенде белгили бир төлем менен мүлкти ўақытша ийелик етиўге хәм пайдаланыўға бериў түсиниледи. Ижара бериўши өз мүлкин ижараға

береди, ижара төлемлери арқалы өзинің шығынларын қаплайды хәм пайда алады.

Тарийхқа нәзер тасласақ, ижараның мәніси Аристотельдің жасаған дәуириндн де белгили болған. Атап айтқанда, ол өзинің трактатларының биринде былай деп жазады: «Байлық меншик хуқықында емес, ал пайдаланыўда болады». Басқаша етип айтқанда, дәрәмат алыў ушын өзинің меншигинде қандайда бир мүлкке ийе болыў шәрт емес, ал дәрәмат алыў ушын қандайда бир мүлктен пайдаланыў хуқықына ийе болыўдың өзи де жеткиликли болады.

Ижара келисимлери еле Аристотельге дейин де белгили болған. «Европа лизинги мектеби» китабында, мәселен, ижара келисимлеринің Әйемги Шумер мәмлекетлеринде дүзилгенлиги хәм оның шама менен бизиң эрамызға дейинги 2000 жыл менен сәнеленгенлиги атап көрсетиледи. Буны 1984 –жылы Шумердің Ур қаласында табылған, аўыл хожалығы үскенелерин, жерди, суў дәреклерин, өгизлерди хәм басқаларды ижара етиў ҳаққында мағлыўматларға ийе болған ылайдан исленген кестелер көрсетеди.

Меншик хуқықысыз мүлкке ийелик етиўге байланыслы мүлклик қатнасықлардың комплекси Рим тарыйхында да белгили болды. Бул қатнасықлар шәртнамалық хуқықта да, сондай-ақ затлық хуқықта да көринди. Әйемги ўақытларда лизинг меншиктің қандайда бир анық түрлеринің ижарасы менен шекленип қалмады. Аўыл –хожалығы техникасы хәм өнерментшилик қураллары ғана ижараға алынып қалмастан, ал хәтте әскерий техникада ижараға алынды.

Әмелге асырылған лизинг келисими ҳаққындағы биринши хўжетлик иске асыў 1066 жылға туўра келеди. Сонда Вильгельм (басып алыўшы) Нормандия кеме ийелеринен Британия атаўларына басып кириў ушын корабльлерди ижараға алған.

АҚШ та биринши дизимге алынған жеке мүлк бойынша ижара шәртнамасы XVII -әсирдің басында пайда болды. Ол бойынша Гильдия

ағзалары атларды, арбаларды хәм фурганларды (бастырмалы арбаларды) ижараға алды. Буннан былай бул жерде, Уллыбританиядағыдай лизингтин күшейиўи темир жол транспортының раўажланыўы менен белгиленди. Австрия изертлеўшиси В. Хойердин «Европада бизнести қалай ислеў керек» китабында жазғанындай (1877-жылға туўра келеди) АҚШ тың «Белл» телефон компаниясы өзиниң телефон аппаратларын сатпаўға, ал оларды ижараға бериўге, яғный үскенени қарыйдардың үйинде ямаса кеңсесинде ижара төлеми тийкарында ғана орнатыўға қарар етти.

XX әсирдин басында, санааттың раўажланыўы, хәр қыйлы үскенелерди ислеп шығарыўдың көбейиўине байланыслы лизингке берилетуғын товарлардың саны көбейди.

Бунда темир жол трнспортының хәм тас көмир санаатының раўажланыўы айрықша роль атқарды. Усы ўақытта транспорт қуралларына байланыслы лизинг бизнеси тез өсе баслады.

30- жылларда Г. Форд өзиниң автомобильлерин сатыўды кеңейтиў ушын ижарадан нәтийжели пайдаланды. Бирақ автомобиль лизингиниң «нызамлы атасы» Чикаголы саўда агенти З.Фрэнк еспаланады. Ол 40-жыллардың басында биринши болып автомобильлердин узақ мүддетли ижарасын усынды.

Ўатандарлық тарийхта «Лизинг» түсиниги Екинши жер жүзлик урыс ўақтында пайда болды. 1941-1945 жылларда «леанд-леасе» бойынша Америка техникасын жеткерип бериў әмелге асырылды.

Бирақ ижара қатнасықларында ҳақыйқый революция 50- жыллардың басында жүз берди. Өндирис қураллары- технологиялық үскенелер, машиналар хәм механизмлер, кемелер, самолетлар хәм басқалар ғалаба түрде ижараға бериле баслады.

Солай етип, лизинг дегенде әдетте машиналар менен үскенелерди узақ мүддетке, яғный 3- жылдан 20-жылға дейин хәм оннанда көп мүддетке, ижараға бериўши тәрәпинен ижарашы ушын оларды өндиристе пайдаланыў мақсетинде, шәртнаманың пүткил мүддети даўамында оларға

меншик ҳуқықын ижараға бериўшиниң сақлап қалыўы менен, ижараға бериў тўсиниледи.

Ижара шартнамасы дүзилетуғын мүддетке қарай ижара келисимлери үш түрге бөлинеди:

бир жылға дейинги мүддеттеги қысқа мүддетли ижара – рейтинг;

1 жылдан 3 жылға дейинги мүддеттеги орта мүддетли ижара-хайринг;

3 жылдан 20 жылға дейинги хәм оннанда көп болған узақ мүддетли ижара - лизинг.

Ижара дегенде, мейли ол қысқа мүддетли болсын, мейли узақ мүддетли болсын, бәрхама еки тәреплеме катнасықлар тўсиниледи (ижараға бериўши –ижараға алыўшы). Ал жаңа «лизинг» терминин қолланыў ижараның жаңа түрин- финанслық ижараны ажыратып көрсетиў тилегинен пайда болды.

Финанслық лизинг жағдайында мүлкти ислеп шығарыўшы хәм оннан пайдаланыўшы арасында финанслық дәлдалшы пайда болады, ол келисимди қаржыландырыўды өзине алады. Лизингти арнаўлы финанслық дәлдалшылар тәрепинен тийкарғы фондларға әмелге асырылатуғын қаржыландырыўдың арнаўлы түри сыпатында қарап шығыў мүмкин. Финанслық дәлдалшылар ижараға алыўшыны инвестициялаў ушын ислеп шығарыўшыдан машиналар хәм үскенелер сатып алып, буның менен ижараға алыўшыны кредитлейди. Бирақ лизингтиң қәлеген анықламасы шекленген болып табылады хәм ол кредитлеў усылының барлық көринислерин толық есапқа алмайды.

Жер участкаларынан хәм басқада тәбийий объектлерден тысқары өндирислик (исбилерменлик) жумысы ушын пайдаланатуғын қәлеген мүлклер лизингтиң предмети болыўы мүмкин.

«Лизинг ҳаққында»ғы Өзбекстан Республикасы нызамының 3– статьясында лизингтиң объектлери қәлеген тутынбайтуғын затлар, соның ишинде кәрханалар, мүлк комплекслери, имаратлар, қурылыслар, үскенелер, транспорт қураллары хәм басқада исбилерменлик жумысы

ушын пайдаланылатуғын көшпели хәм көшпес мүлк болыуы мүмкин екенлиги айқынластырылады.

Жер участкалары хәм басқа тәбият объектлери, сондай-ақ ол ушын нызамшылық пенен еркин айланыс қадаған етилген ямаса айланыстың айрықша тәртиби орнатылған мүлклер лизингтің объектлери бола алмайды.

Лизингнің субъектлери - лизинг беріуші, лизинг алыушы хәм сатыушы болып табылады.

Лизинг беріуші деп лизинг шәртнамасы бойынша, оны буннан былай лизинг алыушыға беріу мақсетінде лизинг объектін меншикке сатып алыушы тәрәп тән алынады.

Лизинг алыушы деп лизинг шәртнамасы бойынша лизинг объектін өзинің ийелигине хәм пайдаланыуына алыушы тәрәп тән алынады.

Сатыушы деп оннан лизинг беріуші лизинг объектін сатып алатуғын тәрәп тән алынады.

Лизингтің еки формасы болады:

➤ Ишки лизинг, бунда лизинг беріуші, лизинг алыушы хәм сатыушы (жеткеріп беріуші) бир елдің резидентлери болады.

➤ Халық аралық лизинг, бунда лизинг беріуші ямаса лизинг алыушы бир елдің резидентлери болмайды.

Лизингтің тийкарғы түрлери: финанслық, қайтарылатуғын хәм оперативлик лизинг болып бөлинеди.

Финанслық лизинг - бул лизинг беріуші лизинг алыушы тәрәпинен көрсетілген мүлкти белгили бир сатыушыдан меншикке сатып алыуға хәм оны лизинг предмети сыпатында белгили бир төлем менен, белгили бир шәртлерде лизинг алыушыға уақытша ийелик етиуге хәм пайдаланыуға беріуге миннетленетуғын лизинг түри болып табылады. Буның оперативлик лизингтен айырмасы, бунда финанслық лизингтің мүддети дауам етиу уақты бойынша лизинг предметінің толық амортизациясы мүддети менен сәйкес келеди ямаса теңлестириуге болады. Әдетте финанс

лизингинде шартнама пiткеннен кейiн үскене лизинг алыўшының меншигине өтеди.

Финанслық лизинги контракттың узак мүддети хәм пүткил үскенениң ямаса оның бир бөлегиниң амортизациясы менен сыпатланады. Ис жүзинде финанслық лизинги сатып алынған затты узак мүддетли кредитлеўдиң формасы болып табылады. Финанслық лизинг контрактиниң хәрекет етиў мүддети пiткеннен кейiн ижарашы ижара объектiн қайтарып бериўи, келисимди созыўи ямаса жаңа келисим дүзиўи, сондай-ақ лизинг объектiн қалдық қуны бойынша сатып алыўи мүмкин.

Финанслық лизинги сыпатлайтуғын тийкарғы белгилер төмендегилер болып табылады :

- лизинг бериўши мүлкти өзиниң пайдаланыўи ушын емес, ал арнаўлы түрде оны лизингге бериў ушын сатып алады;

- мүлкти хәм оның сатыўшысын таңлап алыў хуқықы пайдаланыўшыға тийисли болады;

- мүлкти сатыўшы, мүлктиң арнаўлы түрде лизингге бериў ушын сатып алынып атырғанын биледи;

- мүлк пайдаланыўшыға тиккелей жеткерилип бериледи хәм ол тәрeпинен пайдаланыўға қабыл етиледи;

- мүлктиң сапасы, оның толықлығы, кемисликлерди кепиллик берилген мүддетте дүзетиў бойынша талапларды лизинг алыўшы тиккелей мүлкти сатыўшыға жибереди;

- мүлкти пайдаланыўға қабыл етип алыў-тапсырыў актине қол қайылғаннан соң мүлктиң тосыннан набыт болыў хәм бузылыў тәўекелшилиги лизинг алыўшыға өтеди.

Буннан тысқары келисимлер объектлери бойынша лизинг көшпели (жол, ҳаўа хәм теңиз транспорты, вагонлар, контейнерлер, байланыс техникасы) хәм көшпес (саўда хәм кеңсе имаратлары, өндирислик жайлар, қойылмалар) мүлк лизинги болып бөлинеди. Көшпес мүлк лизингинде ижараға бериўши ижарашының тапсырыўи бойынша көшпес мүлкти

курады ямаса сатып алады хәм экономикалық және өндириллик мақсетлерде пайдаланыўы ушын оны ижарашыға береді. Көшпели мүлк пенен болған келисимлердегидей, контракт әдетте объекттиң амортизациялық дәўиринен аз ямаса оған тең болған мүддетке дүзиледи. Ижараға алыўшы контракттың хәрекеті ўақтында барлық тәўекелшиликлерди, шығынларды хәм салықларды өзине алады. Ижараға алынған мүлктиң тосаттан набыт болыўы ямаса тосаттан бузылыўы тәўекелшилиги де ижараға алыўшыға өтеди. Ижараға алыўшының усы тәўекелшиликлер ушын жуўапкерлиги, егер финанс ижарасы шәртнамасы менен басқа нәрсе нәзерде тутылмаған болса, оған ижара мүлкин бериў ўақтынан басланады.

Ижараға алынатуғын мүлке байланыслы қосымтасыз лизинг шәртнамасын ажыратып көрсетиў мүмкин. Бунда ижараға алынған мүлке хызмет көрсетиў бойынша қосымша қәрежетлерди ижарашы өзине алады. Ал, толық лизинг шәртнамасында болса, техникалық хызмет көрсетиў, оңлаў, қамсызландырыў хәм басқалар лизинг бериўшиге жүкленеди. Бул жағдайда қосымша миннетлемелерди өз ишине алатуғын лизинг ҳаққында айтылады.

Лизингтиң усы түриниң предмети әдетте киргизилген арнаўлы үскенелер, қурылыс техникасының айырым түрлери хәм басқалар болады. Финанс мәкемелери хәм банклер лизингтиң бул түрин сийрек пайдаланады, себеби олар зәрүрли техникалық базаға ийе болмайды.

Қарызға алыўшы хәм ижараға бериўши арасындағы қатнасықларды шөлкемлестириўдиң өзгешеликлеринен келип шығып тиккелей лизингти ажыратып көрсетиў керек болады. Бунда мүлкти таярлаўшы ямаса оның ийеси оны ижараға бериўши сыпатында хәрекет етеди. Сондай-ақ жанапай лизинг болып (тиккелей емес) онда ижараға бериў үшінши тәреп арқалы әмелге асырылады.

Қайтарылатуғын лизинг - бул финанслық лизингиниң өзінше бир түри болып, онда лизингтиң предметин сатыўшы (жеткерип бериўши) бир

ұақыттың өзінде лизинг алыушы сыпатында хәрекет етеди. Қайтарылатуғын лизинг-лизингтің тийкарғы, өз алдына түрлеринің бири болып есапланады.

Қайтарылатуғын лизинг мүлк ийесинің дәслеп бундай мүлкти болажақ лизинг бериушіге сатыуынан басланады. Буннан кейин усы мүлкти ол сатып алыу хуқықы менен лизингке ұақатша ийелик етиуге хәм пайдаланыуға алады. Яғный бир тәрептің өзи (дәслепки меншик ийеси) сатыушы сыпатында да, лизинг алыушы сыпатында да хәрекет етеди. Бундай операцияда тек еки қатнасыушы болады-мүлкти ижараға алыушы (бурынғы ийеси) хәм лизинг компаниясы (жаңа ийеси). Қайтарылатуғын лизинг операциялары кәрханаларға мүлкти сатыу есабынан байланған капиталды ұақытша босатыуға хәм бир ұақыттың өзінде оған ұақытша ийелик етиуге хәм пайдаланыу хуқықықларында, ис жүзінде пайдаланыуды даўам еттириу мүмкиншилигин береді. Бунда ол мүлкти соңынан сатып алыу хәм оған меншик хуқықын қайта тиклеу мүмкиншилигинен айрылмайды.

Нәтийжеде дәслепки меншик ийеси лизинг компаниясынан үскенениң толық баҳасын алады, оған ийелик етиу хуқықын өзінде сақлап қалады хәм үскенелерден пайдаланғаны ушын ұақты-ұақты төлем төлеп турады. Бундай келисим кәрханаға оларды пайдаланыуды тоқтатпастан, өндирис куралларын сатыу есабынан ақша қаржыларын алыу хәм оларды жаңа ири қойылмалар, ажыратыулар ушын пайдаланыу мүмкиншилигин береді. Жаңа инвестициялардан дәрәматлар ижара төлемлеринің суммаларынан қаншелли көп болса, бул операцияның рентабеллиги соншелли жоқары болады.

Бундай келисимнің дәслепки меншик ийеси ушын, ал соңынан үскенени лизингке алыушы ушын артықмашылықтары төмендегилерден ибарат болады:

- ол лизинг компаниясының хызметлеринен, үскенени сатып алғаннан кейин, усы үскенени сатып алыу ушын айланыстан айтарлықтай

қаржыларды ажыратыу оның финанс жағдайының төменлеуіне алып келгені немесе алып келіу мүмкін екенлігі айқын болған жағдайларда пайдаланыуы мүмкін;

- ол лизинг компаниясынан үскененің толық қунын алады, үскенені сатып алуға жұмсалған қаржыларды қайтарады, бұнда усы үскенеге ийелік етіу хәм оннан пайдаланыу хуқықын өзінде сақтап қалады;

- ол өзіне зәрүр болған үскенеге ийе болып хәм оннан пайдалана отырып лизинг компаниясы менен сөйлесіулер жүргізіуі мүмкін болады (бул сөйлесіулер геіде узақ уақытқа созылуы мүмкін). Бұнан тысқары:

- ижара төлемлері қархананың салық салынатуғын пайдасының суммасынан шығарып тасланады хәм ағымдағы оперативлік қаржетлер сыпатында есапқа алынады;

- ижарашыдан банктен кредит алғандағыға қарағанда келісімнің азырақ қосымша кепіллігін тәмийінлеуді усыныу (акциялар, облигациялар, банк тапсырмасы немесе қандайда басқа түрдегі кепіліклер) талап етіледі.

Солай етіп, хәтте үскенені сатып алу уақтында қандай да бир себеплер менен лизингті қәлемеген, оның мүмкіншіліклерін биліуі мүмкін болмаған немесе билмеген компаниялар үскене сатып алғаннан кейін оның барлық артықмашылықтарынан (тезлетілген амортизацияны, лизинг төлемлерін өзіне түсер бахасына киргізіуі хәм т.б. қоса алғанда) пайдаланыу мүмкіншілігіне ийе болады. Лизингтің бул схемасы көбінесе финанс ижарасы шәртнамасы ушын нәзерде тутылған салық жеңіліклерін алу мақсетінде пайдаланылады.

Қайтарылатуғын лизинг сондай-ақ қархананың финанс жағдайын жақсылаудың ең нәтижелі хәм салыстырмалы арзан усылы болып табылады. Лизингтің бул түрінде ижара төлемлерінің муғдары тийкарынан кредиттің ағымдағы қунына хәм амортизацияны шығарып таслағанда ижараға алынған үскененің қунына байланысly болады.

Үскенениң сатып алыу баҳасы хәм оның лизинг бериушиге сатыу баҳасы арасындағы айырма ижарашыға төленбейди, ал амортизацияда есапқа алынады ямаса ижара төлемлери арқалы сәйкес (пропорционал) түрде бөлистириледі. Егер келисім дүзген ўақыттағы базар баҳасы үскенениң амортизацияланбаған қалдық қунынан төмен болса, онда айырма ижарашының балансында зыянлар сыпатында есапқа алынады. Қайтарылатуғын лизингтің әхмийетли артықмашылығы пайдаланыўда болған үскенени қурылып атырған жаңа объектлерди қаржыландырыу дереги сыпатында пайдаланыў болып табылады.

Қайтарылатуғын лизинг банк ссудаларын тартыуға салыстырғанда ири ажыратыуларды аз шығынлар менен қайта қаржыландырыу мүмкиншилигин береді. Әсиресе бул кәрхананың төлеу уқыплылығы кредитлеуши шөлкемлер тәрәпинен, оның уставлық хәм заемлық фондлары арасындағы қатнастың унамсызлығынан гүман астына қойылғанда хәм қосымша заемлық қарызлар алыу тек ғана тәуекелшилик болатуғын, жоқарырақ ссудалық процентте алыу мүмкиншилигинде, қайта қаржыландырыу мүмкиншилигин береді. Сондай-ақ бул лизингтің орта мүддетли хәм узақ мүддетли қайта қаржыландырыудың дереги болып табылатуғынын атап көрсетиу керек. Ал, коммерциялық банк кредитлери болса әдетте 1,5 жыл мүддетке, оны избе-излилик пенен жаңалап турыу зәрүрлги менен бериледи.

Қайтарылатуғын лизинг өзиниң көшпели хәм көшпес мүлкин баланслық емес, ал әдеттеги базар қуны бойынша сатыу жолы менен балансты дүзеп теңлестириу ушын табыссы пайдаланылады. Усындай усыл менен өзиниң балансын хәзирги заман талабына муўапық етип, кәрхана оны базардың жағдайына сәйкес келтиреді, финанслық потенциалын айтарлықтай көбейтеди хәм усының менен бир ўақытта өзиниң бурынғы меншигин өзиниң пайдаланыўында услайды.

Оперативлик лизинг - көп рет пайдаланатуғын мүлкти қысқа хәм орташа мүддетке, әдетте мүлктиң хызмет етиўиниң экономикалық

мүддетинен (амортизациялық дәуиринен) қысқа мүддетте пайдаланыуға бериўди нәзерде тутады. Бунда ижарашы контракттың белгили мүддетин сақлағанда шәртнаманы бузыў хуқықына ийе болады.

Мүддети питкеннен кейин үскене жаңа лизинг контрактының объекти болыўы мүмкин ямаса ижараға бериўшиге қайтарылады. Әдетте оперативлик лизингке қурылыс техникасы (кранлар, эксковаторлар хәм т.б.), транспорт хәм басқалар бериледи. Көпшилик жағдайда лизинг компаниясы лизинг объектине техникалық хызмет көрсетиўди, яғный регламентлик оңлаўды, қамсызландырыўды өзине алады. Солай етип, ол толық сервислик лизингти ямаса бир бөлегинде сервисли лизингти әмелге асырады (шәртнамада миннетлемелерди бөлиў ескертиледі).

Оперативлик лизинг ушын төмендеги белгилер тән болады:

- лизинг шәртнамасы мүддети мүлктің хызметиниң нормативлик мүддетинен айтарлықтай аз болады, буның нәтийжесинде лизинг бериўши бир шәртнамадан түсимлер есабынан мүлктің қунын өтеўди есапламайды; мүлк лизингиге бир неше рет бериледи; лизинге лизинг алыўшының тапсырмасы бойынша арнаўлы түрде сатып алынатуғын мүлк емес, ал лизинг компаниясында бар болған мүлк бериледи. Басқаша етип айтқанда, лизинг компаниясы, мүлкти сатып алғанда оның анық бир пайдаланыўшысын билмейди. Усыған байланысly оперативлик лизинге қәнигелескен лизинг компаниялары лизинг мүлкиниң – мейли жаңа мүлк болсын, мейли бурын пайдаланған мүлк болсын базарының талапларын жақсы билиўи тийис.

- техникалық хызмет көрсетиў, оңлаў, қамсызландырыў бойынша ўазыйпалар лизинг компаниясына жүкленеди;

- лизинг алыўшы, егер күтилмеген жағдайларға байланысly мүлк пайдаланыў ушын жарамсыз жағдайда болса, шәртнаманы бузыўы мүмкин;

- лизинг мүлкиниң тосаттан набыт болыў, жойтылыў, бузылыў тәўекелшилиги лизинг бериўшиге жүкленеди;

■ оперативлик лизингте лизинг төлемлериниң муғдары финанслық лизингте қарағанда жоқары болады, себеби лизинг бериўши мәселен, мүлкти қайталап бериў ушын қарыйдарлардың жоқлығына, мүлктиң бузылыў ямаса набыт болыўының итималлы мүмкиншилигине байланысly қосымша тәўекелшиликлерди есапка алыўы тийис болады;

■ шәртнама мүддети питкеннен кейин мүлк, әдетте лизинг бериўшиге қайтарылады.

Буннан тысқары, лизинг шәртнамасы толық төленетуғын хәм бир бөлегинде төленетуғын болып бөлинеди. Толық төленетуғын лизингте лизинг компаниясы шәртнаманың даўамында өзине үскенениң өз қунын қайтарады, яғный ўакты-ўакты төлемлердиң муғдары үскенениң қунын өтейтуғындай, пайда келтиретуғындай етип есапланады. Финанслық лизинги әдетте толық төлеў менен әмелге асырылады.

Бир бөлегинде төлеў лизинги, лизинг компаниясы тәрeпинен шәртнама ўактында тек үскенениң қунының бир бөлегин қайтарыўды нәзерде тутады. Оперативлик лизинг- бир бөлегинде төленетуғын лизингтиң мысалы болып табылады. Бир үскене лизинг компаниясы тәрeпинен ўақытша пайдаланыўға бир неше рет бериледи хәм жуўмағында компанияның барлық шығынлары өтеледи.

Сублизинг - бул лизинг предметин қосымша жаллаўдың түри болып табылады. Бунда лизинг алыўшы шәртнама бойынша үшінши бир тәрeпке (сублизинг шәртнамасы бойынша лизинг алыўшыларға) бурын лизинг бериўшиден лизинг шәртнамасы бойынша алынған хәм лизингтиң предмети болған мүлкти сублизинг шәртнамасының шәртлерине муўапық төлем менен хәм белгили мүддетте ўақытша ийелик етиўге хәм пайдаланыўға береди. Солай етип, сублизинг қатнасықлардың айрықша түри болып, олар лизинг предметинен пайдаланыў ҳуқықын үшінши бир тәрeпке бериўге байланысly пайда болады. Ол сублизинг шәртнамасы менен рәсмийлестириледи. Сублизингте бул операцияны әмелге асырыўшы тәрeп, лизинг предметин лизинг шәртнамасы бойынша лизинг

беріушіден қабыл етип алады хәм оны сублизинг шәртнамасы бойынша лизинг алыушыға ўақытша пайдаланыўға береді, бунда лизинг беріушиниң жазба түрдеги келісими шәртли болады.

Бүгинги күни лизинг, кәрханаларға өзлериниң тийкарғы фондларын жаңалаўға, ислеп шығаралатуғын өнимниң бәсекелесликке шыдамлылығын арттырыўға, салық хәм оперативлик шығынларды азайтыўға ҳақыйқый мүмкиншилик беретугын ең нәтийжели финанс кураалларының бири болып табылады. Буннан тысқары лизинг оның барлық қатнасыўшылары ушын пайдалы болады. Егер лизинг алыушы тийкарғы фондларды сатып алыў ушын жеткиликли дәрежеде финанс ресурсларына ийе болмай турып, оның ислеп шығарыў мүмкиншилигин көбейтетуғын хәм пайда алыўға мүмкиншилик беретугын үскенени сатып алыўы мүмкин болса, ал лизинг беріуши өз гезегинде өзиниң кредитлеўге қарағанда төмен болған финанс тәўекелшилиги ушын төлем алады, себеби лизинг мүддети питкенге дейин ол үскенеге меншик ҳуқықын сақлап қалады. Сатыўшы, ол усының менен бирге ислеп шығарыўшы да болыўы мүмкин, өз өнимин сатыў базарларын кеңейтиў мүмкиншилигине ийе болады.

Лизингтиң артықмашлықлары:

1. Лизинг компаниясы лизинг келісимин қаржыландырыў ушын арналған кредитлик ресурсларды излестириўди өзине алады. Бунда лизинг компаниясы кәрханаға бизнес-жобаларды, техникалық-экономкалық тийкарлаўларды таярлаўда жәрдем көрсетеди;

2. Сатып алынатуғын мүлк бөлип-бөлип узақ мүддет даўамында төленеди, ал банклер болса тийкарынан ярым жылға дейинги мүддетке қысқа мүддетли қарызларды береді;

3. Кәрханаларға товарлар хәм хызметлер базарын изертлеп үйрениўде, үскенелер жеткерип беріушилерди излестириўде толық жәрдем көрсетиледи. Жеткерип беріў шәртнамасын дүзиў, соның ишинде жеткерип беріўдиң мүддетлерин хәм тәртибин келісиў, жеткерип беріў

менен талап қойыуға байланысly жұмыстарды алып барыу, үскенелнрди сатып алыуға байланысly барлық рәсмийлестирйулерди әмелге асырыу, бажыхана рәсмийлестирйуи, тийисли салықларды хәм жыйымларды төлеу, валюта нызамшылығын сақлау хәм валюта қадағалауын әмелге асырыу, мәмлекетлик дизимнен өткерйу, қамсызландырыу толығы менен лизинг компаниясына жүкленеди, бул кәрханаға өзиниң тийкарғы жұмысына байланысly мәселелерди шешиуға күшин жәмлестирйу мүмкиншилигин береди.

4. Лизинге берилген мүлктиң тезлетилген амортизациясын қолланыу мүмкиншилиги үскенениң қунын еки есе тезирек есаптан шығарыу мүмкиншилигин береди. Нызамшылыққа мууапық лизинг мүлкти мүлк салығынан азат етиледи, мүлктен пайдаланыудың рентабеллигин айтарлықтай арттырады ямаса лизинг шәрtnамасының хәрекет етиу мүддети питкеннен кейин мүлкти базар баҳасында сатқан жағдайда пайда алыу мүмкиншилигин береди.

5. Ақша қаржыларының шығыны азырақ кетеди, себеби үскенени сатып алыуға байланысly қәрежетлер өнимниң өзине түсер баҳасына толық көлемде киреди, бул салық салынатуғын базаны айтарлықтай азайтады, пайда салығын төлемлер қысқарады хәм айланыс қаржылары сақланып қалады, солай етип бухгалтерлик есап қолайлы етиледи.

6. Өндиристи кеңейтиу хәм модернизациялау, заемлық қаржыларды тартпастан хәм айланыс қаржыларының әдеуир суммаларын қаратпастан кәрхананың материаллық- техникалық базасын басқышпа- басқыш жаңалау мүмкиншилигин береди.

7. Кәрхананың кредитлик тартымлылығы сақланып қалады, өз хәм заемлық капиталдың қолай сәйкеслиги тәмийинленеди.

8. Лизинг төлемлерин төлеудиң ийкемли кестеси, жеке қатнас кәрхана ушын лизинг төлемлерин төлеудиң қолай схемасын таңлап алыу мүмкиншилигин береди, бул ишки өндирислик калькуляцияны әпиуайыластырады хәм жобаластырыу процессин жеңиллестиреди.

9. Шәртнама мүддети питкеннен кейин үскенени қалдық қуны бойынша кәрхананың меншигине алыў, яғный ис жүзинде ноллик қуны бойынша алыў мүмкиншилигин береді.

10. Қайтарылатуғын лизинг схемасын қолланыў арқалы салық ажырытыўлырын азайтыў, лизинг компаниясының сатып алынған үскенесин сатыў хәм усы көрсетилген үскенени қайтадан лизинге алыў мүмкиншилигин береді.

II. БАП ЕЛИМИЗДЕ ФЕРМЕР ХОЖАЛЫҚЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ МАТЕРИАЛЛЫҚ ТЕХНИКАЛЫҚ БАЗАСЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАҰ БАҒДАРЛАРЫ

2.1 Фермер хожалықтарының нәтижелігін арттырыуда материаллық-техникалық базасы хәм оларды жәнede беккемлеу жоллары

Республикамыздың аграр секторында алып барылып атырған экономикалық реформалардың тийкарғы мақсетлеринен бири бул ғәрезсиз хызмет көрсетиу ушын беккем ҳуқықый, экономикалық шараят жаратыу, экономикалық реформаларды тереңлестириу, мәмлекетлик мүлки монополиясын сапластырыу, ҳақықый жер ийелериниң яғный ғәрезсиз хожалық жүртиуши субъектлер (ширкет, фермер хәм дийхан хожалықлары) хызметлерин турақлы раўажландырыу хәм олардын экономикалық нәтижелігін арттырыуға хызмет көрсетиуши инфрадүзилмелер, әсиресе, (ветеринария хызмети, банк, консалтинг, лизинг хызметлери, техникалық сервис хәм қайта қуралландырыу, биржа хызмети, селекция туқымгершилик, агрохимия, транспорт хызметлери хәм басқа агросервислер хызмети) сыяқлыларды шөлкемлестириу хәм базар экономикасы ызамлары тийкарында раўажландырыуды талап етпекте. Себеби, хызмет көрсетиуши салаларды нәтижели шөлкемлестирместен, аграр салалар менен инфрадүзилмелер хызметин өз ара муўапқластырмастан турып түрли мүлкшилик хәм хожалық жүритиу формаларында ҳәрекет етиуши аўыл хожалығы кәрханаларын жедел раўажландырып болмайды.

Президентимиз И.А.Каримов айтып өткениндей, “Инфрадүзилме комплекси-экономикамыздың пүткил системасы таянатуғын фундамент есапланады. Республиканың пүткил экономикалық комплекс жумысының уйғынлығы, оның нәтижеліги сондай ақ, шет-ел капиталларын енгизиу

хәм өзлестириў имканияты пүткиллей инфрадүзилме системасының раўажланыўының жағдайы хәм дәрежесине байланыслы”.

Аўыл хожалығы материаллық-техника базасы дегенде материаллық байлық ислеп шығарыў шараятында тиккелей бәнт болған мийнет кураллары мийнет буйымлары жыйындысы түсиниледи.

Аўыл хожалығының материаллық-техникалық базасы илим-техника жаңалықларынан кең көлемде пайдаланатуғын, электрлескен ири машина ислеп шығарыўы болып табылады. Мысалы, дийқаншылықтың материаллық-техникалық базасын классификацияласақ, яғный оны материаллық тийкарда, техника тийкарында, тракторлар хәм машиналарды дийханшылықта көппеп ислетиў, электрлестириўди ғалабалық формада әмелге асырыў тийкарында ғана шешиў мүмкин.

Аўыл хожалығының материаллық базасы курамына жер ресурслары, тракторлар, машиналар, мийнет кураллары хәм буйымлары, электр үскенелери, жанылғы хәм майлаў материаллары, қайта куралландырыў техникасы, ислеп шығарыў биналары, мелиорация хәм жол биналары, байланыс кураллары, нәсилли ҳайўанлар, көп жыллық тереклер, тұқымгершилиқ, азық хәм т.б. лар киреди.

Аўыл хожалығы кәрханаларының нәтийжели хызметиниң тийкарғы шәртлеринен бири оларды өз ўақтында барлық зәрүрли кураллар хәм мийнет кураллары менен тәмийнлеўден ибарат.

Фермер хожалықларының материаллық-техникалық тәмийинатын раўажландырыўдың тийкарғы бағдарлары:

Хәр бир аўыл хожалығы зонасына сәйкес келетуғын экономикалық жақтан қолайлы болған техника ислеп шығарыў хәм усы тийкарда ислеп шығарыўды комплекс механизацияластырыў;

■ ислеп шығарыўды автоматластырыў куралларынан кең көлемде пайдаланыў;

■ аўыл хожалығы өндирисинде туқымлардан пайдаланыўды дурыс шөлкемлестириў хэм экономикалық жақтан қолайлы болған биологиялық қураллардан пайдаланыў ;

■ өндирислик биналар хэм жайлары қурылысын кең көлемде раўажландырыў хэм жеделлестириў;

■ жерлердің мелиорациялық жағдайын жақсылаў хэм аўыл хожалығын суў менен толық тәмийинлеўге ерисиў, яғный жерлерге жергиликли туқымлар салыў хэмде суўғарыўдың алдыңғы технологияларын қоллаў;

■ шарўашлық фермаларды өнимдарлы хайўанлар менен тәмийинлеў хэм электрлестириў дәрежесин асырыў хэмде аўыл хожалығы егинлери кеселликлерине шыдам бере алатуғын жоқары көлемли, тез писер туқым сортларын жаратыў хэм ислеп шығарыўға енгизиў;

■ хызмет көрсетиўши кәрханалардың материаллық-техникалық базасын беккемлеў.

Аўыл хожалығы кәрханаларын материаллық–техникалық жақтан жетилистириў төмендеги тийкарғы илажлерди қамырап алады:

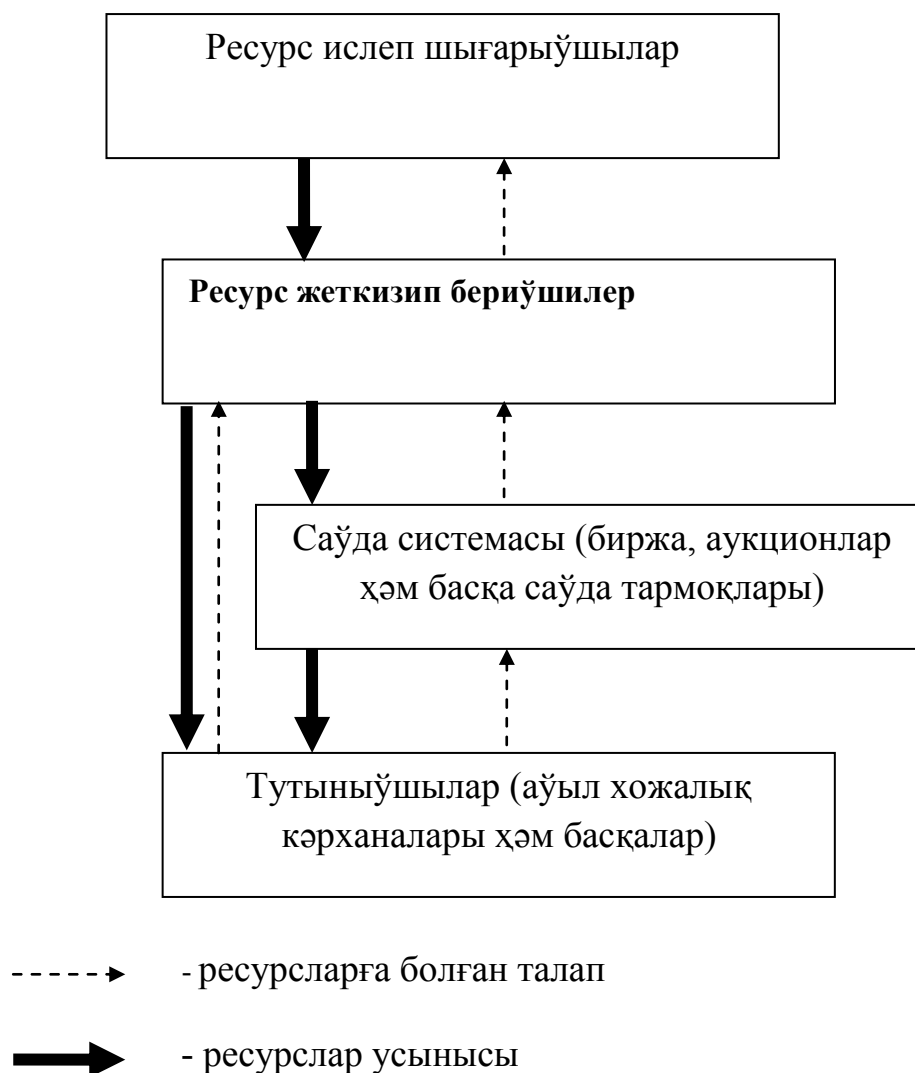
- хожалықтың ислеп шығарыў қуралларына болған мүтәжликлерин анықлаў;

- олар ушын тийкарғы талапнамаларды дүзиў хэм усыныў, талапнамалардың тәмийинат шөлкемлери, таярлаўшы заводлар хэмде материаллық–техникалық ресурсларын жеткизип бериўшилерге өз ўақтында тапсырыў;

- ислеп шығарыўшы қуралларды жеткизип бериў бойынша шәртнамалар дүзиў хэм бул шәртнамаларды өз ўақтында нәтийжели орынлаў.

Бүгиги күнде аўыл хожалығын материаллық-техника ресурслары менен тәмийинлеў системасы жүдә орайластырылып жиберилген хэм бунда мәмлекет монополиясы сақланып келмекте. Базар субъектлери, яғный биржалар, аукционлар хэм басқа саўда системасы кәрханаларының базар

катнасықлары талаптары тийкарында хызмет жүритиўин тәмийинлеў, биринши дәрежели ўазыйпалардан есапланады.

2.2 сызылма .

Аўыл хожалығыдағы материаллық-техника тәмийнатының әмелдеги системасы хожалықлар талапнамалары бойынша шәртнамалар тәмийнатының санаат шөлкемлері, дәлдалшылар, сондай ақ, аўыл хожалығы кәрханалары тиккелей ислеп шығарыў қуралларын таярлаўшы кәрханалардан реализациялаў хәмде пайдаланыў ушын алады.

Аўыл хожалық кәрханалары хәм агротәмийнат шөлкемлериниң өз ара катнасықлары ҳәр жылы жеткизип бериў ҳаққындағы шәртнамалар тийкарында орнатылыўы хәм бул хўжжетте жеткизип берилетуғын ислеп шығарыў қуралларының атлары, материаллардың сапалылығы хәм жақсы

сорттылығы, бақалары, пул ямаса натура формасы менен төлем шартлери, карыйдардың төлем хәм почта реквизитлери, қуралларын жеткизип бериў мүддетлери хәм басқа зәрүрли статьялар анық көрсетилиўи талап етиледі.

Ислеп шығарыў қуралларын жеткизип бериў бойынша шәртнамалардың нәтийжели орынланыўы агротәмийнат шөлкемлери хызметиниң тийкарғы дәстүрине айланыўы лазым.

Бул дәстүрде аўыл хожалығы кәрханалары өз ўақтында материаллық–техникалық ресурсларға ийе болыўлары ушын зәрүрли жәрдем көрсетиў баслы илаж есапланыўы мақсетке муўапық саналады.

Бирақ, тәжирийбеден белгили, аўыл хожалық техникаларының жүдә қымбатлығы саласытырмалы пәслиги, санаат хәм аўыл хожалығы өнимлерине болған бақалардың турақсызлығы, пул қуралларының жетиспеўшилиги себепли көпшилик жағдайларда аўыл хожалығы кәрханалары өз ўақтында зәрүрли ислеп шығарыў қуралларына ийе бола алмайды. Санаат кәрханалары тутыныўшыларының төлеў қәбилети пәслиги себепли өнимлерди өз ўақтында реализация қыла алмайды. Нәтийжеде, тәмийнат шөлкемлериде зыян көреді.

Бундай кризистен қутылыў ушын мәмлекет тәрәпинен аўыл хожалығы ушын ислеп шығарыў қураллары базарының барлық қатнасыўшыларынан үлкен илажларды әмелге асырыў талап етиледі.

Аўыл хожалығын жоқары нәтийжели заманагөй техника қураллары менен тәмийинлеўди хошаметлеў, сала машинақурылысы заводлары хәм қоспа кәрханаларды жәнеде раўажландырыў ушын зәрүр шәрт-шараятларын қәлиплестириў, аўылда жеткизип берилип атырған тракторлар хәм жыйым терим техникасы көлемлерин асырыў хәмде олар ушын есап-санақ ислеў механизмин жетилистириў мақсетинде Министрлер Кабинетиниң 2000 жыл 2 ноябрдеги "Аўылды лизинг шәртлеринде аўыл хожалығы техникасы менен тәмийинлеў илажлери ҳаққында»ғы ПҚ 424-санлы қарарының қабыл етилиўи жүдә мақсетке муўапық болды. Ҳақыйқаттанда, бул ҳүжжет тийкарында

"Ўзқишлоқхўжалик-машлизинг" компаниясы шөлкемлестирилди, оның структурасы тастыйықланды, ең аҳмийетлиси, 2001-2013 жыллар даўамында, тәжирийбе сыпатында "Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг" компаниясы заводлары хәм қоспа кәрханлары тәреплеринен ислеп шығарылып атырған аўыл хожалығы машиналарын (биринши гезекте тракторлар хәм жыйын-терим техникасын) машина-трактор паркларына, аўыл хожалығы фермер хожалықларына 7 жыл мүддетке лизингке бериўдиң шөлкемлестириўшилиқ, экономикалық хәмде техникалық механизмлери анық белгилеп қойылды.

Лизинг операцияларында "Ўзқишлоқхожалықмашлизинг" компаниясы (лизинг бериўши), МТП ўалаят территориялық бирлелелери, альтернатив машина-трактор парклери, аўыл хожалық фермер хожалықлары (лизингке алыўшылар), аўыл хожалығы машинақурылысы заводлары хәм қоспа кәрханалары (техника қуралларын ислеп шығарыўшылар) менен бир қатарда Финанс министрлиги қарамағындағы аўыл хожалығын техника менен тәмийинлеўди мәмлекет тәрепинен қоллап-қуўатлаў фонды, "Ғәллебанк" хәм "Ўзагросуғурта" компаниясы хызмет көрсетпекте.

Хәзирги ўақытта Республика аўыл хожалығы тармақларында аўыл хожалығы кәрханаларын материаллық-техникалық тәмийинлеўди шөлкемлестириўдиң лизинг, дилерлик фермер хожалықлары, көтере сатыў, машина техника станциялары, техника ижарасы шақапшалары хәм басқа басқа усыллары кең жайылып бармақта.

Лизинг – бул ең алдын инвестициялық мақсетлерде техника хәм басқа ислеп шығарыў қуралларын ижараға алыў хәм кең мәнисте экономикалық қатнасықлардын кең усылы сыпатында финанс-кредит, саўда, ижара хәмде басқа операцияларды орынлаўдан ибарат.

Лизингтиң экономикалық аҳмийети төмендегилдерден ибарат.

Лизинг компаниясы завод-таярлаўшысынан өнимлерди сатып алып, оларды туыныўшыларға ижара сыпатында усынады. Мүлк шәртнамада

кўрсетилгендей белгили бир мўддетке, тутыныўшының белгиленген тўлемин тўлеўи менен бериледи.

Шўртнамада тутыныў қуны, хызмет кўрсетиў баҳасы ҳәм компания қосымша қунының бир бўлегинде кўрсетиледи. Усы ўақытта мўлик компанияның жеке мўлки болып қала береди, бирақ шўртнамада кўрсетилген мўддет тамамланыўы менен оны қалдық қуны менен тутыныўшыға өткизйиў мўмкин.

Лизинг операцияларын финанслық тәмийинлеў ушын компаниялар Аўыл ҳәм суў хожалығы министрлиги қарамағында шўлкемлестирлген лизинг фонды, банк кредитлери ҳәм жергиликли финанс органларынан пайдаланады. Усы себепли, лизинг, аўыл хожалық кәрханаларын зәрўрли техника ҳәм басқа ислеп шығарыў қураллары менен тәмийинлеўдиң алдыңғы усылларынан бири есапланады.

Аўыл хожалық кәрханаларын материаллық-техникалық тәмийинлениўдиң шўлкемлескен формасы сыпатында лизингтиң бир қатар унамлы тәрәплери: зәрўрли техникаға бир заматта ўлкен қаражетлерсиз ийе болыў; лизинг тўлемлери мўддетин узайттырыў.

Усыған тийкарлана отырып мәмлекет статистика комитетиниң берген мағлыўматларына бойынша 2013-жылы республикада 209276 аўыл хожалығы (ямаса оған теңлестирлген) кәрхана бар болып, соннан 207 си Фермер хожалықлары, 184 и «Өзагромашсервис» бирлеспеси системасындағы Машина-трактор парклер (МТП АЖ), 1500 данасы альтернатив машина-трактор парклер (ММТП), 192 си «Өзхимиясанаат» МАК системасындағы республика «Аўылхожалықхимия» бирлеспелери ҳәм оның раён бөлимлери қурайды.

Аўыл ҳәм суў хожалығы министрлигинен алынған мағлыўматларға кўре республикада тийкарғы 36 түрдеги 302460 дана аўыл хожалығы техникалары еслетилмекте. Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 23-статиясы («Амортизация бойынша шегирмалар»)на муўапық, аўыл хожалығы машиналары ҳәм ўскенелери ушын жыллық 15 %лик амортизация нормасы

белгиленген. Демек, хәр жылы аўыл хожалығы техникалары санының 15% ти гөнерген техника сипатында есаптан шығарылып, орнына жаңасын сатып алыныўы керек болады. Егер аўыл хожалығы кәрханалары финанслық төлеў қабилетиниң пәслиги хәмде тийкарғы қуралларды жаңалаўда лизингди ең қолай усыл екенлигин итибарға алынса, ол ҳалда аўыл хожалығы ушын хәр қыйлы керек болатуғын 15% муғдарындағы таза техникаларының хәммеси ямаса тийкарғы бөлегиин лизинг тийкарында жеткизип берилиўи мақсетке муўапық есапланады. Жоқарыда айтып өтилген жыллық амортизация нормасынан келип шыққан ҳалда аўыл хожалығы кәрханаларының тийкарғы қураллардың 15 % бөлегин лизинг механизими тийкарында жаңалаў ушын бир жылда таза техникаларды сатып алыў (лизингге алыў) ға болған мүтәжлигин хәм сол техникаларды завоттан сатып алыныўы ушын лизинг процесин финансластырыўға керек болатуғын финанслық қарежет муғдарын салыстырыў усылы менен есаплап табамыз. Гөнерген 15 % көлемдеги техникаларды жаңалаў ушын талап етилетуғын қарежетти есаплап табыўда шәртли рәўиште сол техникалардың базар баҳасы тийкар етип алынды.

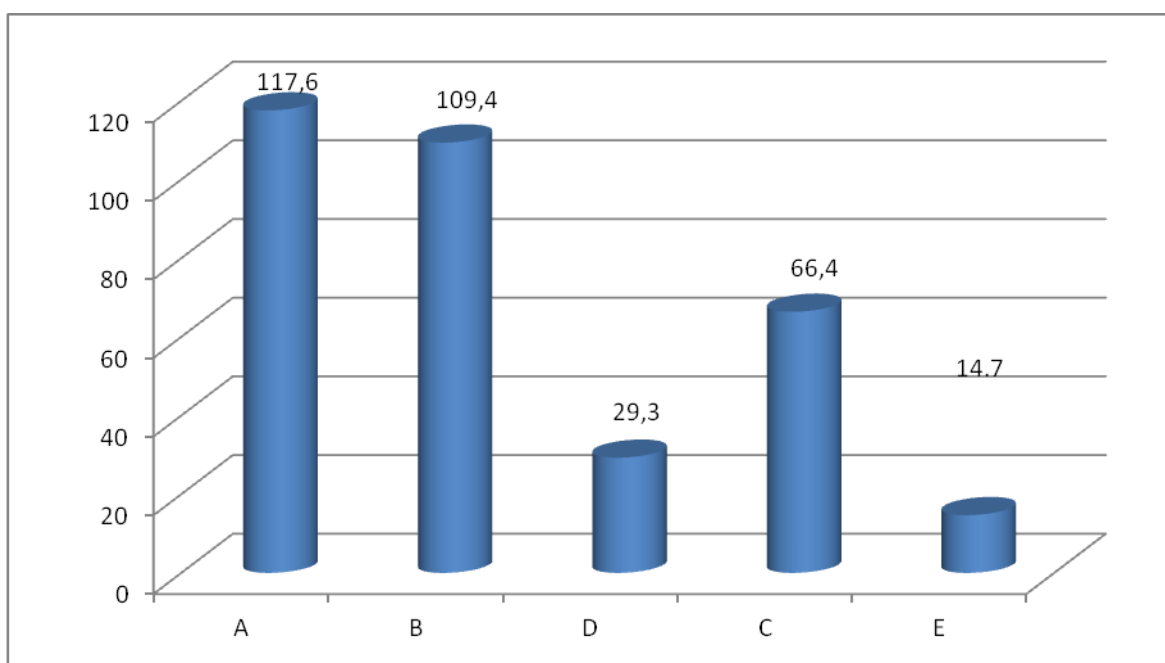
Демек, Республика бойынша аўыл хожалығы кәрханаларының таза аўыл хожалығы техникасына болған талабы хәм жыллық амортизация нормасынан келип шыққан ҳалда есапланған жыллық зәрүрлиги 858185,0 млн. сүм муғдардағы 45369 дана техникаға тең екен.

«Өзаўылхожалықмашҳолдинг» компаниясы хәм «Өзагросервис» бирлеспесинн алынған мағлыўматларға көре, сол шөлкемлер системасындағы техника ислеп шығарыўшы хәм жеткизип бериўши кәрханалар менен аўыл хожалығы кәрханалары ортасында республика бойынша 117,6 млрд. Сүмлық муғдардағы 16998 дана техника жеткизип берилиўи бойынша өз-ара шәртнамалар дүзилген. Бул аўыл хожалығы техникаларына болған жыллық реал зәрүрлик болып, жыллық амортизация нормасы бойынша есапланған зәрүрликтің 13,7 % не тең (Диаграмма 3).

Реал зэрүрлик бундай пәс көрсеткишке ийе екенлиги дәслеп аўыл хожалығы техникалары баҳасының кейинги 5 жыл ишинде жүдә тез пәтлерде өсип кеткенлиги менен аңлатылады. Маселен, пахташылықта тийкарғы техника есапланған ТТЗ-80.11 маркалы тракторы 1 данасының баҳасы 2008-жылдағы 4 800,0 мың сүмнан 2013-жылда 48 600,0 мың сүмға жеткен ямаса бес жылда техника баҳасы 10 мәртеге асқан.

Диаграмма 2.3

Республика бойынша аўыл хожалығы техникасына түскен талап муғдары хәм талаптың қанаатландырыў дүзилиси. (мрд.сүм)

А – техникаға болған реал зэрүрлик; В – техниканы сатыў (лизингге бериў) муғдары; Д – финанслық тәминленген талаптың техниканы толық муғдарда сатыў арқалы көплген бөлеги; С – финанслық тәминленген талаптың техниканы лизингге бериў арқалы көплеген бөлеги; Е – финанслық тәминленген талап.

2.2.Ауыл хожалығында фермер хожалықтары тәрәпинен әмелге асырылып атырған экономикалық реформалардың әҳмийетли бағдарлары

Республикамыз ауыл хожалығында басқышпа-басқыш әмелге асырылып атырған экономикалық реформалардың барысын анализлеў тийкарында олардың төмендеги тийкаргы бағдарларын ажыратып көрсетиў мүмкин:

- мулки ҳәм көлемли реформалар;
- жерден пайдаланыў бойынша реформалар;
- суў ҳәм суўдан пайдаланыў мүнәсибетлериндеги реформалар;
- финанс-кредит, салық ҳәм қамсызландырыў тараўындағы реформалар;
- баҳа системасындағы реформалар.

Аграр тараўда әмелге асырылып атырған **мүлки-көлемли реформалар**да биринши нәўбетте мулкти мәмлекет ықтыярынан шығарыў ҳәм жекелестириў, түрли мулк формаларында, ең әўеле жеке мулкшиликке тийкарланған хожалық жүритиў формаларын жәриялаўға зәрүр итибар қаратылды. Экономикалық реформалардың дәслепки басқышларында-ақ зыян көрип ислеп атырған ширкет хожалықларын басқышпа–басқыш жуўмақлап, фермер хожалықларына айландырыў бойынша үлкен көлемли реформалар әмелге асырылды. Бул реформалар нәтийжесинде 1999-2007-жылларда жәми 2102 келекшексиз ширкет хожалығы басқышпа–басқыш жаўылып, олардың тийкарында 158738 фермер хожалығы шөлкемлестирилди.

Пухта ойланған дәстүр тийкарында 2008-2013-жыллар даўамында өткерилген муўапықластырыў барысы нәтийжелерине байланысly фермер хожалықларының жер майданлары көлеми муўапықластырылды.

Бул бағдарда фермер хожалықларының экономикалық өнимдарлығын өсириўге имкан жаратыўшы төмендеги усыллар итибарға алынды:

- фермер хожалықтары ықтыярындағы жер майданларинан тиккелей контурларда, жеке тәртіпте мақсетли хәм утымлы пайдаланыўды тәмийнлеў;

- фермер хожалықларының қайсы тараўға қәнигелескени хәм мәмлекетимиздиң түрли аймақларындағы халық тығызлығын итибарға алыў;

- суў хәм басқа зат ресурсларын тежейтуғын жана агротехнологияларды қолланыўға қолай шараят жаратыў;

- үлкейтилген фермер хожалықларының комплекс механизацияласыўы бойынша финанслық имканиятларын кеңейтиў;

- зыян менен ислеп атырған хәм өзін ақламай атырған киши фермер хожалықларының хызметине шек қойыў.

Әмелге асырылған муўапықластырыў барысы нәтийжесинде, 2013-жыл жуўмағы бойынша, республикамыздағы фермер хожалықларының саны 215 776 дан 66134 ке яки 69,4 пайызға кемеиттирилди, бунда бир фермер хожалығына туўры келетуғын орташа жер майданы көлемин 27,4 гектардан 80,1 гектарға шекем көбейтиўге ерисилди. Орташа бир фермер хожалығына туўры келетуғын жер майданын тармақлар бойынша алып қарайтуғын болсак, бул көрсеткиш пахташылық хәм ғәллешиликте 106,3 гектарға, палызшылықта 23,5 гектарға, бағманшылық хәм жүзимшиликте 13,1 гектарға, шарўашылықта 205 гектарға тең болмақта.

Республикамызда аўыл хожалығы кәрханаларының сапалы хызмет жүргизиўи хәм раўажланып барыўы көп тәрәптен олар ушын жаратылған шараятларға байланыслы. Бул бағдарда әсиресе қолайлы финанс-кредит хәм салық механизмлерин қәлиплестириў зәрүр орын тутады. Реформалар даўамында фермер хожалықларын финанс-кредит хәм салық механизмлери арқалы қоллап-қуўатлаўдың сапалы системасына тийкар салынды:

- мамлекет талабы ушын сатып алыналуун аўыл хожалыгы  нимлерин жетистириўши фермер хожалықлары ушын жеңиллестирилген кредит системасы жолға қойылды;

- фермер хожалықлары ушын жерлердиң  нимдарлығына байланыслы болған жалғыз жер салыгы т леў бойынша жеңилликлер ж рияланды;

- фермерлерге техниканы жеңиллестирилген ш ртлер бойынша лизинг тийкарында жеткерип бериў т ртиби ж рияланды;

- фермер хожалықлары ушын жеңиллестирилген кредит системасы жаратылды;

- балл бонитети п с болған жерлерде пахта х м ғ лле жетистиретуғын фермер хожалықларының зыянын қаплаў максетинде оларға финанслық ж рдем бериў системасы ж рияланды;

- ирригация х м мелиорация системасын мамлекет т репинен қоллап-қуўатлаў  мелиятқа усынылады.

Коммерциялық банклери х м бюджеттен тыскары жамғармалардың кредит сиясатында дийқан (юрдикалық шахс д режесиндеги) х м фермер хожалықлары ушын бир қатар жеңилликлер белгиланген болып, оларды т мендегилерде к риў м мкин:

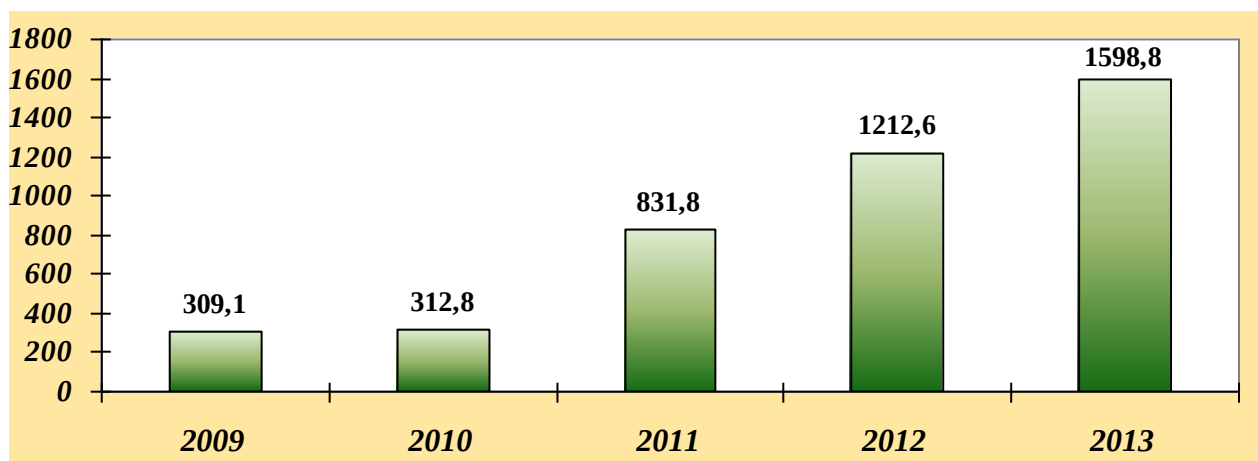
- Коммерциялық банклериниң жеңиллестирилген кредит бериў арнаўлы жамғармасы қаржылары есабынан берилген кредитлерден пайдаланғаны ушын жеңиллестирилген пайыз ставкасы муғдары  збекстан Республикасы Орайлық банки қайта қаржыландырыў ставкасының 50 пайыздан артық болмаған муғдарда белгиленеди;

- “Микрокредитбанк”тиң қаржылары есабынан берилетуғын, ең кем ис х қының 200 барабарына шекем болған д слепки д рамат ушын микрокредитлер жыллық 5 пайызлы ставкада, бизнести кеңейтиў х м айланба қаржыларды толтырыў ушын ең кем ис х қының 500 барабарына шекем микрокредитлер Орайлық банк қайта қаржыландырыў ставкасынан артық болмаған муғдарда белгиленеди;

- жаңа шөлкемлестірілген, юридикалық шахс дәрежесіне ийе болған дйқан хожалықтарына ең кем ис хакының 150 барабары, фермер хожалықтарына болса 300 есесі муғдарында дәслепки дәрамат ушын жыллық 5 пайызлы жеңиллестірілген кредитлер беріу жолға қойылды;

- мәмлекет талабы ушын дән хәм пахта жетістіріуши фермер хожалықтарына берилетуғын аванс қаржыларының алдынан 3 пайызлы жеңиллестірілген ставка менен кредит тәрзінде берилиуи жолға қойылды.

Кейинги жылларда фермер хожалықтарын финанслық жақтан қоллап-қууатлау системасын және де жетилистіріуге итибар берилмекте. Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги жанындағы Мәмлекет зәрүрликлери ушын жетістірилип атырған ауыл хожалығы өнимлери менен есап-санақ етиу жамғармасы мағлыұматлары бойынша, 2003-2013-жылларда республикамызда мәмлекет талаптары ушын пахта хәм ғәлле жетістіріуши ауыл хожалығы кәрханаларына ажыратылып атырған жеңиллестірілген кредитлер муғдары 2003-жылдағы 309,1 миллиард сумнан 2013-жылда 1 598,8 миллиард сумға асты.

2.4. -диаграмма. Өзбекстанда 2003-2013-жылларда мәмлекет талабы ушын пахта хәм ғәлле жетістіріуши ауыл хожалық кәрханаларына ажыратылған жеңиллестірілген кредитлер, миллион сумда

Коммерциялық банклери тәрәпинен фермер хожалықларына ажырытылып атырған жеңиллестирілген кредитлердиң жыллық пайыз ставкасы коммерциялық кредитлери пайыз ставкасынан 2-3 барабар пәс болмақта. Бул болса өз нәўбетинде фермер хожалықлары хызметин мәмлекет тәрәпинен экономикалық жақтан хошаметлеў хәм қоллап-куўатлаў сиясатының нәтийжеси хәм фермерлердиң финанслық имканиятларын кеңейтеди.

Салыққа тартыў хәм салық төлеў механизмин әпиўайыластырыў мақсетинде Мәмлекетимиз Президентиниң Пәрманы менен фермер хожалықлары тәрәпинен төленетуғын тоғыз салық түри орнына 1999-жылдың 1-январынан баслап аўыл хожалығы кәрханалары ушын жалғыз жер салығы жәрияланған болып, ол хәр тәрәплеме қолайлыққа ийе. Өзбекстан Республикасы нызамшылығында аўыл хожалығы тараўында **бир қатар салық хәм бажыхана жеңилликлери** қолланылады:

- жаңадан шөлкемлестирілген, пахта, ғәлле, овоць, палыз, картошка хәм басқа өнимлер жетистиретуғын фермер хожалықлары 2 жыл мүддетке, бағманшылық хәм жүзимшиликке қәнигелескен фермер хожалықлары 5 жыл мүддетке жалғыз жер салығын төлеўден азат етилди;

- фермер өз есабынан өзлестирген жер ушын бес жыл даўамында жер салығын төлеўден азат етилди;

- Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2006-жыл 17-марттағы 304-санлы Қарарына тийкарланып, шет ел техникаларын алып келиўде қосылған баҳа салығы хәм бажыхана төлеўлери хәм де шет ел техниклары ушын керекли бөлеклер алып келиўде қосылған баҳа салығынан азат етилген;

- Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2006-жыл 25-марттағы 308-санлы Қарарына муўапық, шет еллерден шарўа малларын алып келиўде қосылған баҳа салығы төлеўлеринен азат етилген.

Фермер хожалықлары техника қуралларын жеңиллестирілген шәртлер бойынша лизинг тийкарында сатып алыўы ушын техника

дәслепки баҳасының 15 пайызын төлеп, қалған 85 пайызын 10 жыл мүддет ишінде төлеу имканиятына ийе болды. Бунда лизингтен пайдаланғаны ушын жыллық пайыз төлеулері Орайлық банк қайта қаржыландырыу ставкасының 50 пайызынан аспайтуғын етип белгиленди.

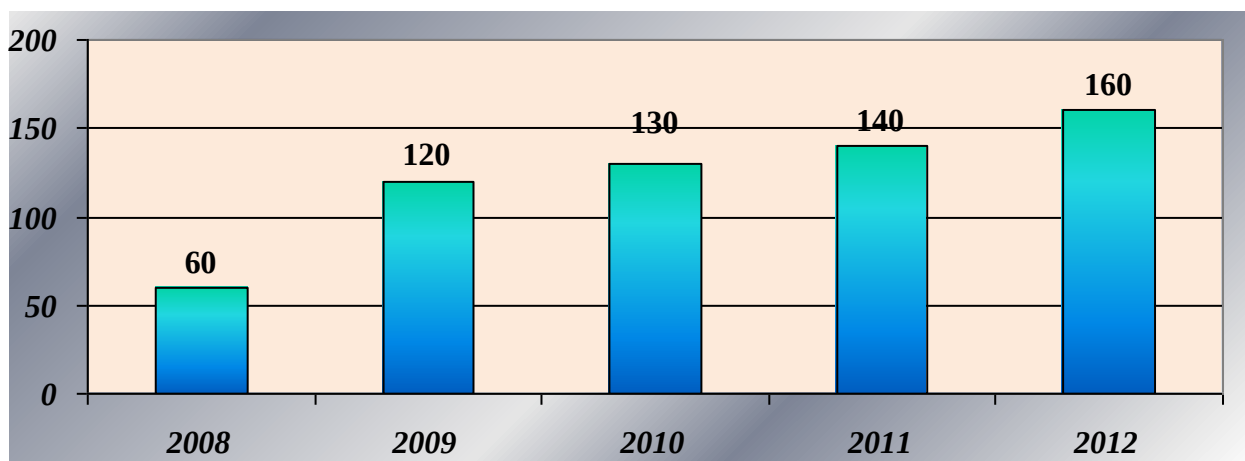
Аграр тарауда әмелге асырылып атырған **баха реформасы** аўыл хожалығы өнимлерине баха белгилеуде еркин базар мүнәсибетлерин басқышпа–басқыш жәриялауға бағдарланды.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2002-жыл 20-августтағы «Пахта баҳасын қәлиплестириу механизми ҳаққында»ғы ПФ-3114-санлы пәрманына тийкарланып, мәмлекет тәрәпинен сатып алынып атырған пахта шийки затының баҳасын жәхән базарындағы баҳалар дәрежесинен келип шыққан ҳалда белгилеу системасы жәрияланды. Буннан тысқары, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2008-жыл 29-декабрдеги ПҚ-1024-санлы Қарарына муўапық, 2009-жылда мәмлекет бюджети параметрлеринде экспортқа сатылатуғын пахта талшығы бойынша 20 пайызлық қосылған баха салығын (ҚҚС) төлеуден пахта тазалау кәрханалары азат етилди, Нәтийжеде усы муғдарда фермерлерге пахта ушын төленетуғын сатып алыу баҳалары асырылды. Усы арқалы мәмлекетимиз тәрәпинен пахта жетистириуши фермер хожалықларын ҳәм таярлау кәрханаларын хошаметлеу көзде тутылған болып, пахта талшығының ишки баҳаларын жәхән базарындағы баҳаларға теңлестириу шаралары көрилмекте. Усының менен бирге, бүгинги күнде жәхән базарында пахта талшығы баҳаларының бир қанша жоқары екенин есапқа алған ҳалда, баха бойынша жүзеге келген унамлы парықтың 25 пайызын фермер хожалықларына төлеп бериу бойынша тийисли илажлар әмелге асырылмақта. Атап айтқанда, 2013-жыл даўамында фермер хожалықларына бағдарланған унамлы парық суммасы 403 315 миллион сумды курады. Бул жағдай жәхән базарында қолайлы конъюктура жүзеге келген жылларда фермер хожалықларының тураклы дәрамат алыуы ушын жаңа имканиятлар ашады.

Мамлекет тэрепинен сатып алынып атырған ғалле бахаларын болса аймақлық базарлардағы бахалардан келип шыққан халда белгилеу системасы жэрияланды. Баска ауыл хожалығы энимлериниң бахалары базардағы талап хэм усыныстан келип шыққан халда, шартнама тийкарында белгиленбекте.

Кейинги жылларда фермер хожалықларын турақлы рауажландырыу ушын қолайлы шараятлар жаратыу максетинде энимдарлығы пэс болған жерлерде мамлекет зэрурликлери ушын ауыл хожалығы энимлерин жетистириуши фермер хожалықларын мамлекет тэрепинен финанслық қоллап-кууатлау ушын қаржылар ажыратыу эмелиятта қолланылмақта. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2007-жыл 5-ноябрьдеги “Энимдарлығы пэс жерлерде мамлекет зэрурлиги ушын ауыл хожалығы энимлерин жетистирип атырған фермер хожалықларын қоллап-кууатлау илажлары хаққинда”ғы ПҚ-725-санлы Қарарында фермер хожалықларын турақлы рауажландырыу ушын қолайлы шараятлар жаратыу, оларға сапалы хэм эмелий мамлекет жэрдемин көрсетиу максетинде Өзбекстан Республикасы Мамлекет бюджетинде энимдарлығы пэс болған жерлерде мамлекет зэрурликлери ушын ауыл хожалығы энимлери жетистириуши фермер хожалықларын финанслық қоллап-кууатлау ушын максетли қаржылар ажыратыу, Финанс министрлигине хэр жылы мамлекет бюджети проектин қэлиплестириуде усы максетлерге жер салығы бойынша түсимлер есабынан қаржылар ажыратыу ўазыйпасы жүклетилди.

Усы қарарға муўапық, балл бонитети пэс жерлерде мамлекет зэрурликлери ушын пахта жетистириу менен шуғылланып атырған фермер хожалықларын финанслық қоллап-кууатлауға мамлекет бюджетинен ажырытылып атырған қаржылар муғдары 2008-жылдағы 60 миллиард сумнан 2012-жылда 160 миллиард сумға асты.

2.5-диаграмма. Өнімдарлығы пәс жерлерде мәмлекет талаплары ушын аўыл хожалығы өнімлерин жетистириўши фермер хожалықларына мәмлекет бюджетинен ажырытылып атырған субсидиялар муғдары, миллиард сумда.

Усы қаржылар фермерлердің хызмет көрсетиўши хәм тәмийнлеўши шөлкемлер алдындағы қарызларын қысқартыўға салмақли тийкар болмақта.

2.3. Фермер хожалықлары өндирисин модернизациялаў бағдарында әмелге асырылып атырған ис-илажлар анализи

Кейинги жылларда мәмлекетимиз экономикасының реал тармақларында ислеп шығарыўды модернизация қылыў, техникалық хәм технологиялық жаңалаў илажларына айрықша итибар қаратылмақта. Атап айтқанда, аграр ислеп шығарыўды модернизация қылыў хәм жана басқышқа көтериў мәселелери бүгинги күннің әҳмийетли ўазыйпаларынан бирине айланбақта. Усы мүнәсибет пенен хұрметли Президентимиз тәрөпинен шарўашылық, ғәллешилиқ, картошкашылық киби тараўларда алдыңғы мәмлекетлер тәжирийбесин үйрениў хәм әмелде қолланыў, бизиң тәбият шараятымызда жүдә зәрүр әҳмийетке ийе болған заманагөй суўғарыў системалары, энергияны үнемлейтуғын заманагөй технология

хэм агротехнологияларды үйрениў, туқымгершилиқ-селекция ислерин және де жетилистириў хэм аўыл хожалығы ислеп шығарыўының өнімдарлығын асырыў бойынша анық илажлар комплексин ислеп шығыў ўазыйпасы қойылған еди.

Хўрметли Президентимиз И. Каримов айтып өткениндей тилекке карсы, биз модернизация дегенде, көбинесе санаат тармақларын модернизация қылыўды түсиниўге үйренип қалғанбыз. Санаат пенен бир қатарда экономикамыздың аўыл хожалығы сыяқлы жетекши тараўын да модернизация қылыў, оның қурамына киретуғын дерлик хэмме тармақ хэм ислеп шығарыў тараўларының пўтин комплексинде техникалық хэм технологиялық жаңалаў ислерин әмелге асырыўға үлкен талап сезилмекте» Мәмлекетимизде аўыл хожалығын модернизация қылыў арқалы тармақты раўажландырыўдың нәтийжели бағдарлары Өзбекстан Республикасы Президенти тәрeпинен ислеп шығылған “Демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хэм пухаралық жәмийетти раўажландырыў концепциясы” нда баян етилген. Усы концепцияда белгилеп берилген әҳмийетли ўазыйпалар тийкарында Өзбекстан Республикасы Аўыл хэм суў хожалығы министрлиги тәрeпинен ислеп шығылған дәстүрде 2011-2015-жыллар даўамында:

- аўыл хожалығы өнімлерин ислеп шығарыў көлемин 1,3 мәрте асырыў, оның мәмлекет жалпы ишки өниминдеги үлесин 17,5 пайыздан 13,5 пайызға пәсейттириў;

- аўыл хожалығында алдынғы агротехнологиялар, ресурсларды тежейтуғын усылларды жәриялаў, селекция хэм туқымгершилиқ системасын раўажландырыў есабынан егинлер өнімдарлығын асырыўға ерисилди. Бунда минерал төгинлерден пайдаланыў өнімдарлығын 15 пайызға асырыў, суўдың сарыпланыўын 12 пайызға кемейтиў;

- мийўе-овощ өнімлерин таярлаўды 1,5 есеге, картошка жетистиривди 1,4 есеге, палыз хэм жүзимди 1,3 барабар көбейтиў;

- шаруашылықты нәсилшилик жумысларын жетилистириў, азықлық базасын беккемлеў, заманагөй технологиялар хәм модернизация нәтийжесинде нәсилшилик хожалықлары санын 2,5 барабардан, азықлық егинлери майданын 1,3 есеге асырыў;

- зооветеринария пунктлерин заманагөй үскенелеў, хызметлер сыпатын асырыў есабынан шаруа маллары санын 1,3 барабар, гөш хәм сүт өнимлерин ислеп шығарыў көлемин 1,3 мәрте асырыў;

- қусшылық хәм балықшылық тармақларының раўажланыўына айрықша әҳмийет қаратып, қуслар санын 1,8 мәрте асырып, 670 балықшылық хожалығын шөлкемлестириў;

- аўыл хожалығы өнимлерин сақлаў қуўатын хәм қайта ислеў көлемин кеңейтиў илажлары көлеминде аўылларда заманагөй минитехнологиялар негизинде қайта ислеў кәрханаларын иске түсириў арқалы мийўе-овощь консерваларын ислеп шығарыўды 1,7 барабар, гөш консерваларын 2,2 барабар, колбаса өнимлерин 1,8 барабар, сүт өнимлерин 1,9 барабар асырыў;

- суўғарылатуғын жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаў жамғармасы қаржылары есабынан мелиоратив қурылысларын қурыў, реконструкция қылыў хәм ремонтлаў, тамшылатып суўғарыў системасын жолға қойыў хәм мелиорация техникаларын сатып алыў бойынша шама менен 500 миллион долларға тең болған проектлер есабынан 1,4 миллион гектар жер майданының мелиоратив жағдайын жақсылаў;

- аўыл хожалығы техникасы парклерин кеңейтиў, оларды сыпаты тәрпинен жаңалаў, фермерлерди сапалы аўыл хожалық техникалары менен тәмийнлеў, хызмет сапасын жақсылаў сыяқлы стратегиялық әҳмийетке ийе болған зәрүр ўазыйпалар белгиленген.

Республикамызда азық-аўқат өнимлерин ислеп шығарыўды кеңейтиў хәм аграр ислеп шығарыўды модернизация қылыў бойынша жәми 575 гектар жер майданларында интенсив бағлар егилди. Бул бағларда жоқары

өзгешеликке ийе ҳам ҳасылдар болған мийўе нәллери егилмекте. Бундай бағлардың жаратылыўы мәмлекетимиз халқын сыпатлы мийўе өнимлери менен тураклы тәмийнлеў имканиятын жаратты. Бир ғана 2013-жылдың гүзи ҳам 2014-жылдың бәхәринде жәми 7661 гектар майданда жана мийўели бағлар, соннан 2110 гектар жер майданда интенсив бағлар жаратылды, 8518,8 гектар майдандағы бағларды қайта егиў реконструкция қылыў белгиленген.

Мәмлекетимиз халқын мийўе ҳам палыз өнимлери менен жыл даўамында бирдей муғдарда тәмийнлеп барыў ушын кең тармақлы суўытыў камераларына ийе болған складлар системасын жаратыў зәрүр әхмийетке ийе. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 2011-жыл 7-апрельдеги 105-санлы Қарарына муўапық, халық ҳам сыртқы базарларға жыл даўамында үзиликсиз мийўе-палыз өнимлерин таза ҳалда жеткерип бериў мақсетинде 2011-2015-жылларда 120,8 мың тонна сыйымлыққа ийе жаңа суўытыў камераларын қурыў ҳам 49,1 мың тонна сыйымлыққа ийе бар болған суўытыў камераларын модернизация қылыў көзде тутылған.

Аўыл хожалығында егинлер өнимдарлығын үзиликсиз жетилистириў ўазыйпасы биринши нәўбетте суўғарылатуғын жерлердиң өнимдарлығына ҳам ирригация-мелиорация жағдайына байланысly. Илимий изертлеў ислериниң нәтийжелери бойынша, орташа шорланған жерлерде егинлердиң өнимдарлығы шорланбаған жерлерге салыстырғанда 50-60 пайызға, жүдә шорланған жерлерде болса 90-100 пайызға пәс болыўы анықланған.

Өткен жыллар даўамында суўғарылатуғын жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаў илажлары ҳүкиметимиздиң бәрқулла итибарында болып келди. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2007-жыл 29-октябрьдеги «Жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаўдың системасын түптен жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы ПФ-3932-санлы Пәрманына муўапық, суўғарылатуғын жерлердиң мелиоратив жағдайын 2008-2012-жылларда жақсылаў бойынша илажлар дәстүри ислеп шығылды. Дәстүрде

мелиоратив системаларды раўажландырыў хәм жетилистириў хәм де жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаўға бағдарланған төмендеги илажлар жыйындысын әмелге асырыў мөлшерленген:

1. Магистраль хәм хожалықлар аралық трубалар, мелиоратив тик кудықларды, мелиоратив насос станцияларын қурыў хәм қайта тиклеў, жабық-жатық дренажларды тиклеў.

2. Мелиоратив насос станцияларын, гидротехника хәм суў өткерийши қурылмаларды хәм басқа мелиоратив объектлерди ремонтлаў-тиклеў ислерин әмелге асырыў.

3. Суў хожалығы қурылысы хәм суўдан пайдаланыў шөлкемлеринин техникалық базасын беккемлеў.

2.3-кесте

Мәмлекетимиз бойынша мелиоратив илажларға ажыратылған қаржылар, миллиард сумда

Илажлар аты	Жәми 2010-2013- жылларда	Жыллар көлеминде:			
		2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.	2013-ж.
Мелиоратив объектлерди реконструкция қылыў хәм қурыў ислерине	225,1	22, 4	57, 3	63, 8	81, 6
Мелиоратив объектлерди ремонтлаў хәм тиклеў ислерине	222,9	38, 6	48, 1	59, 2	77, 0
Лизинг тийкарында мелиоратив техникалар жеткерип бериўге	101,9	29, 3	25, 4	27, 2	20, 0
Жәми	550,0	90, 3	13 0,8	150 ,2	178 ,6

Суўғарылытуғын жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаўға қаратылған ирригация-мелиорация илажларын қаржыландырыўға

мәмлекет бюджетинен қаржылар ажыратыў ислери даўам еттирилмекте. Атап айтқанда, 2008-жылға бул мақсетлер ушын жәми 90,3 миллиард сум ажыратылған болса, 2013-жылға келип бул көрсеткиш 178,6 миллиард сумға жетти. Өткен 2008-2013-жылларда жәми ажыратылған қаржылар муғдары 550,0 миллиард сумды курады. 2013-жылда үлкен инвестиция жойбарларын әмелге асырылды, ислеп шығарыў хәм коммуникация объектлери, аўыл хожалығы хәм де мелиоратив курылысты раўажландырыў менен бир қатарда социаллық тараўды жаңа басқышқа көтериў мәселелери хукиметимиздиң дыққат орайында болды. Хәзирги күнде суўғарылытуғын жерлердиң суў менен тәмийнлениўи хәм мелиоратив жағдайын жақсылаў бойынша муғдары 561 миллион АҚШ долларына тең болған шет ел инвестициялары қатнасындағы 11 проект әмелге асырылмақта. Соннан 2012-жылда муғдары 62,25 миллион АҚШ доллары болған 9, 2013-жылда болса муғдары 112,9 миллион АҚШ долларына тең болған 11 инвестициялық проект тийкарында жерлердиң суў менен тәмийнлениўи хәм мелиоратив жағдайын жақсылаў бойынша комплекс илажлар әмелге асырылды. Әмелге асырылған кең көлемли ислер нәтийжесинде 2008-2013-жыллар даўамында шорланбаған майданлар көлеми 2 109 мың гектардан 2 192 мың гектарға кеңейип, күшли шорланған майданлар көлеми 163 мың гектардан 126 мың гектарға қысқарды. Жер асты суўлары қәддиниң тереңлиги 1,5 метрге шекем болған майданлар көлеми 2001-2013-жыллар даўамында 272 мың гектардан 177 мың гектарға қысқарды.

Суўғарылытуғын жерлерден пайдаланыў өнимдарлығын асырыўда аўыл хожалығы егинлерин суўғарыўдың алдынғы, заманагөй усылларын усыныўдың әҳмийети үлкен. Себеби, республикамыздағы суў жетиспеўшилиги шараятында суўғарыўдың заманагөй усылларын қолланыў арқалы ғана халықтың аўыл хожалығы өнимлерине өсип баратырған талабын қандырыў мумкин. Кейинги жылларда мәмлекетимиздиң бир қатар аймақларында егинлерди суўғарыўдың жаңа

технологиялары сынаўдан өтпекте хәм қолланыўға усыныс етилмекте. Бир ғана 2013-жылдың өзінде 1571 гектар жерге тамшылатып суўғарыў технологиясы, 543 гектар атызға полиэтилен плёнка төсеп суўғарыў системасы, 753 гектарға көшпели хәм ийилиўшең трубалар арқалы суўғарыў системасы енгизилгени дыққатқа ылайық.

Жуўмақлап айтқанда, суўғарылатуғын жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаў бойынша алып барылған жумыслар нәтийжесинде:

- суўғарылатуғын жерлерде жер асты суўлары қәдди хәм шорланыў дәрежеси пәсейип, егин майданларының мелиоратив жағдайы жақсыланбақта;

- хожалықларды суў менен тәмийинлеў системасы жақсыланып бармақта;

- аўыл хожалығы егинлериниң өнимдарлығы артып, хожалықлардың дәраматлары өспекте.

Соның нәтийжеде жерлердиң өнимдарлығы, пахта, ғәлле хәм басқа аўыл хожалығы егинлери өнимдарлығы сезилерли дәрежеде аспақта.

Аўыл хожалығын модернизациялаўда тармақты жоқары өнимли техника хәм технологиялар менен тәмийинлеўдиң әҳмийети уллы. Сүрим тракторларының 55 проценттен артығы хәм жер айдаитуғын тракторлардың 46 проценти 15 жылдан артық ўақыт даўамында жумсалып атырғаны, басқаша айтқанда, олар белгиленген пайдаланыў мүддетин әллеқашан өтеп болғаны, қуўаты, жумыс өними хәм жанылғы жумсаў бойынша заманагөй стандартларға жуўап бермейтуғын ески техникалар екени тәшўишке салмастан қалмайды.

Кейинги жылларда аўыл хожалығында пайдаланып киятырған айдаў хәм сүрим тракторлары хәм де аўыл хожалығы машиналарының үлкен бөлеги гөнерип, өз хызмет мүддетин өтеп болғаны сыр емес. Сондай-ақ, бундай техникалардың жумыс өними, жанылғы сарыплаў нормалары заманагөй талапларға жуўап бермеўи ақыбетинде аўыл хожалығы өнимлериниң ислеп шығарыў тән нырқы асып кетпекте. Сол мүнәсибет

пенен аўыл хожалығына жоқары өнімлі, заманагөй хәм ресурсларды тежейтуғын техникаларды енгизиў, бул бойынша ең дәслеп шет елдиң алдыңғы компаниялары менен бирге ислесиўди беккемлеў талап етиледі. Атап айтқанда, Германияның «Класс» компаниясы менен заманагөй, жумыс өними жоқары болған тракторлар, ғалле орыў комбайнлари хәм басқа аўыл хожалығы техникасын ислеп шығарыў бойынша бирге ислесиўди және де кеңейтиўге айрықша итибар берилмекте.

2.4-кесте

2008-2013 жылларда мәмлекетимиз бойынша жаңа сатып алынған аўыл хожалығы техникалары

Техникалардың аты	2008-жыл	2009-жыл	2010-жыл	2011-жыл	2012-жыл	2013-жыл	2008-2013-жыллар даўамында жәми
Тракторлар, жәми	2211	1652	2231	3007	2671	2124	13896
Айдаў тракторлары	634	164	454	191	378	546	2367
с.и. жоқары өнімлі	2	6	6	36	83	297	430
Сүрим тракторлары	1182	1293	1174	1697	1359	1098	7803
Трактор тиркемелери	368	250	348	1421	691	882	3960
Культиваторлар	503	279	440	1433	633	315	3603
Шигит сеялкалары	352	178	237	215	320	552	1854
Плуглар	130	90	117	244	67	153	801
Дән орыў комбайнлары:	116	93	332	123	167	245	1076
с.и. жоқары өнімлі	55	52	86	110	167	245	715

Аўыл хожалығы техникаларын жаңалаў бойынша алып барылып атырған мақсетли илажлар нәтийжесинде кейинги 6 жыл ишинде жәми 13896 трактор, 3960 трактор тиркемеси, 3603 культиватор, 1076 дән орыў комбайны хәм басқа жоқары өнімлі техникалар сатып алынған.

Аўыл хожалығын модернизациялаў бағдарламасында дийқаншылық пенен бир қатарда шарўашылық тармағын модернизациялаўға да өз алдына дыққат қаратылмақта. Сыр емес, республикамыздың шарўашылық

тармағы жедел раўажланып баратырған тармақлардан бири болыўына карамай, тараўда өз шешимин күтип атырған айырым машқалалар да бар. Атап айтқанда, шарўа малларының өнимдар ҳәм кеселликлерге шыдамлы пародаларының жетиспеўшилиги, шарўашылықтың беккем азықлық базасын жаратыў бойынша машқалалар усыған киреди.

Республикамыз ҳүкметиниң шарўашылық тармағын комплекс раўажландырыў бағдарламаларында тийкарғы итибар шарўа малларының нәсилин жақсылаў, өнимдарлығын асырыў, тармақта сервис хызметин раўажландырыў ҳәм шарўашылықтың азықлық базасын беккемлеўге қаратылған. Буның ушын:

- шарўашылық тармағының материаллық-техникалық базасын беккемлеў;
- нәсилшилик-селекция жумысларын түп-тамырынан жақсылаў;
- тармақта сервис хызмети, атап айтқанда, зооветеринария хызметлерин көрсетиў сапасын ҳәм ассортиментин асырыў;
- қусшылық, балықшылық, пал ҳәррешилиги ҳәм пиллешилик тараўларын раўажландырыў;
- шарўа малларын жуқпалы кеселликлерден қорғаў системасын және де жетилистириў;
- азықлық егинлер майданларын кеңейтиў ҳәм оптимал жайластырыў, суўғарылмайтуғын жерлерде шарўа маллары ушын азықлық жетистириў көлемин кеңейтиў илажлары әмелге асырылмақта.

Аўыл хожалығында финанс-кредит, салық ҳәм қамсызландырыў системасын жетилистириў:

- ❖ мәмлекет мәплери ушын пахта шийки заты ҳәм ғәлле жетистириўди тийкарынан жеңилликли кредитлеў арқалы қаржыландырып барыў системасын жетилистириў;
- ❖ пахта ҳәм ғәлледен басқа аўыл хожалық өнимлерин жетистириўшилерди кредитлеў механизмин жетилистириў;

❖ аўыл хожалығы ушын техника, аўысық бөлеклер, нәсилли шарўа маллары, туқымлар хәм нәллер, заманагөй технология хәм үскенелер, дәри-дәрмақ, химиялық препаратларды импорт қылыўда салық хәм бажыхана жеңилликлери системасын және де кеңейтиў;

❖ аўыллық жерлерге киши санаатты енгизиўде салық жеңилликлери хәм финансылық қоллап-қуўатлаў илажларын әмелге асырыў;

❖ жергиликли ислеп шығарыўшыларды экономикалық қоллап-қуўатлаў мақсетинде протекционизм сиясатын барлық ўақытта әмелге асырыў;

❖ өнимдарлығы төмен болған, сондай-ақ, насослар менен суўғарылатуғын майданларда мәмлекет зәрүрлиги ушын пахта хәм ғәлле жетистириўши фермер хожалықларын мәмлекет тәрәпинен қоллап-қуўатлаў механизмин жетилистирип барыў.

Агротехника пәнин раўажландырыў хәм илим-пән жетискенликлерин ислеп шығарыўға енгизиў. Бул тараўда:

❖ этирап-орталыққа зыян келтирмейтуғын техника хәм технология хәм де шийки зат ресурсларын қайта ислеўде жаңа усыллар ислеп шығыў хәм барларын жетилистириў;

❖ пахташылық хәм басқа аўыл хожалығы егинлериниң нәтийжели сортлары элита туқымшылығын шөлкемлестириў системасын жетилистириў;

❖ аўыл хожалығының әмелий машқалаларын шешиўде инновациялық проектлерден кең пайдаланыў хәм бунда инновациялық проектлерди қаржыландырыўдың банк арқалы кредитлеў системасын енгизиў;

❖ аўыл хожалығында генетика қәнигелиги бойынша топланған жәхән тәжирийбесинен кең пайдаланған ҳалда миллий системаны жаратыў;

❖ экологиялық таза аўыл хожалығы өнимлерин жаратыў үстинде кең өлшемли жумыслар алып барыў;

❖ шет елден келтирилген нәсилли туқымлар тийкарында жоқары өнімдар шарўа маллары, қусшылық хәм пилле қурты сортларын жаратыў.

Аўыл хожалығында мийнет ресурсларынан өнімли пайдаланыў хәм халықтың дәраматларын асырыў.

III. БАП ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСУПБЛИКАСЫНДА ФЕРМЕР ХОЖАЛЫҚЛАРЫН ЛИЗИНГ ХЫЗМЕТЛЕРИ ТИЙКАРЫНДА ЗАМАНАГӨЙ ТЕХНИКА МЕНЕН ТӘМИЙИНЛЕҮДИ ЖЕТИЛИСТИРИҮ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

3.1 "Узқишлоқхужалиқмашлизинг" компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалының мәмлекетимизде фермер хожалықларын заманагөй техника менен тәмиийинлеуде алып барып атырған лизинг хызметлериниң өзгешеликлери

Өзбекстан Республикасы сыртқы экономикалық жумыс Миллий банки өзиниң шериклери, сырт еллердиң жетекши банклери хәм экономикалық камсызландырыў агентликлери менен бирликте бирқанша усы операцияларды қаржыландырыўды ислеп шығыўға хәм әмелге асырыўға еристи. Оның тек лизинг бөлегиниң өзи 350 млн АҚШ долларынан асып кетти. Сондай ақ жоқарыда көрсетилген келисимлердиң хәр бири бойынша хүкиметтиң айрым қарарлары қабыл етилгенин, оларға муўапық Өзбекстан тәрөпинен келисимлердиң қатнасыўшыларына, оларды әмелге асырыў ушын белгили дәрежеде салық, бажыхана жеңилликлери хәм басқа да жеңилликлери жеңилликлери белгиленип берилгенин атап көрсетиў мүмкин.

Лизинг компанияларының ("Узқишлоқхужалиқмашлизинг" компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалынан басқада) келисимлериниң ақшалай көринисинде ең көп көлемли өндириллик үскенелери лизингине (58%), автотранспортқа (12%) хәм шөлкемлестириў техникасына (2%) тура келеди. Банклерден айырмасы, лизинг компанияларының көпшилиги (дүзилип атырған жаңа жеке компаниялардың әсте ақырынлық пенен бул жағдайды өзгертпекте, ал булл компаниялар арасында бәсекиликтің күшейиўине алып келеди) базардың өз ара кесиспейтуғын сегментлеринде хәрект етпекте.

2013 жылда «Ўзқишлоқхўжалиқмашлизинг» компаниясының Қарақалпақстан бөлими тәрөпинен лизинг арқалы 298 дана аўыл хожалық

техникалары, соннан: 70 трактор, 14 култиватор, 11 плуг, 102 сеялка ва 101 басқа техникалар алып келинген.

Республикаға минерал төгинлер хэм ядохимикатлар ҚР «Қишлоқ хўжалиқкимё» ААЖ-ниң кэрханалары тәрөпинен жеткизип бериледи. 2014 жылдың 1 январына аўыл хожалық кэрханалары хэм фермер хожалықлары минерал төгинлер жыллық фондына салыстырғанда 127,0 процентке тәмийинленген.

Бүгинги күни анық лизинг операциялары жоқарыда атап өтилген Өзбекстан Республикасы сыртқы экономикалық искерлик Миллий банкинен тысқары финанс лизинги операцияларын тағы да 8 коммерциялық банклер әмелге асырады. Олардың хызметлери өзине тән бир қатар өзгешеликлерге ийе. Биринши гезекте, дерлик барлық банклер өзлери ушын лизинг жойбарларын жүдә төмен рентабеллик пенен иске асырады. Бул елимизде орта мүддетли хэм узақ мүддетли кредитлеў ушын салық жеңилликлери менен байланыслы болып табылады. Олар лизинг операцияларына қолланылмайды. Лизинг компанияларына қарағанда үлкен ресурслық базаға хэм өзлериниң дараматларын басқа операциялардың есабынан диверсификациялаў мүмкиншилигине ийе болған коммерциялық банклер өз қарыйдарларының лизинг жойбарларын кредитлеў ставкалары бойынша қаржыландырады, тийислигинше олардың пайдасы лизинг төлемлеринен өндирилетуғын қосымша кун салығы есабынан азаяды. Олар Өзбекстан банк секторындағы күшли бәсекилеслик шараятларында көрсетилетуғын хызметлердиң спектр есабынан өзиниң қарыйдарларының базасын сақлаў мақсетинде буған мәжбурий түрде барады. Тағы бир өзгешелиги жойбарлардың онша үлкен болмаған суммасы (барған шектеги суммасы -200 000 АҚШ долларынан көп емес), буның менен банклер өзиниң таўекелшилигин азайтады, бул оларға Өзбекстанның айрым лизинг компанияларына қарағанда қарыйдарлардан тәминлеў усыныўды талап етпеўине мүмкиншилик береді. Лизинг объектлери тийкарынан транспорт қураллары хэм ауыл хожалық

техникасы болып табылады, операциялардың мүддетлери 1 жылдан 6 жыл аралығында болады.

Өзбекстанның коммерциялық банклери лизинг жойбарларын тиккелей қаржыландырып қалмастан, ал шөлкемлестіріушілер сыпатында да сондай ақ кредиторлар сыпатында да лизинг компанияларын қаржыландыратуғынлығын атап көрсетіу керек. Атап айтқанда Өзбекстан Республикасы сыртқы экономикалық Миллий банки. "Өзбек лизинг Интернейшнл АЖ" лизинг компаниясының шөлкемлестіріушілеринен хәм кредиторларынан бири, ал АИКБ "Ипак Юли"-УЛК "Барака"ның шөлкемлестіріушілеринен хәм кредиторларынан бири, болып табылады. 2002 жылға дейин ис жүзинде барлық лизинг компаниялар Министрлер Кабинетиниң айрым қәарлары тийкарында дүзилди, оларға муўапық компанияларға айрым салық жеңилликлери берилди. 2002 жылдың август айында Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Лизинг жумысын раўажландырыўды буннан былай да хошаметлеў бойынша илажлар ҳаққында»ғы пәрманы шығарылып ол 2002 жылдың 1 сентябринен баслап лизинг секторының раўажланыўын қыйынластыратуғын салық тосқынларын алып таслады хәм лизингке басқә түрлер менен әсиресе банк кредитлеўи менен бирдей болған салық салыў шараятларын дүзди. Сондай ақ елимиздиң парламенти тәрәпинен 2002-2003 жылларда мәмлекетимиздиң Пухаралық салық, хожалық процессуальлық кодекслерине,"Лизинг ҳаққында" хәм "Бажихана тәрипи ҳаққында"ғы нызамларға 40 тан аслам дүзетиўлер қабыл етилди, бул Өзбекстанда қаржыландырыўдың усы түрин раўажландырыўды хошаметлейтуғын прогрессив нызамшылық орталығының дүзелиўине алып келди.

3.5 кесте

"Узқишлоқхужалиқмашлизинг" компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалы арқалы хожалықлар тәрәпинен лизингке алған техникалары ушын лизинг төлемлерден қарыздарлық ҳаққында

М А Ғ Л Ы Ё М А Т

№	Районлар аты	Басқалар	Химия қарханасы	ММТП	Фермер хожалығы хәм ширкет хожалығы	Қарақалпақ МТП	Қарақал-пақ таласы	Жәми
1	Амударья районы	20 738,9	14 271,7	2 303,8	714 923,7	2 999,7		755 237,9
2	Беруний районы	9 266,6	58 315,6	7 609,2	849 818,7		97 981,8	1 022 992,0
3	Қанлы кул районы			44 179,2	88 461,7	3 749,7		136 390,6
4	Кегейли районы	2 705,0		12 622,5	282 490,8	19 516,0		317 334,3
5	Қараузьяк районы		5 687,7	8 387,5	72 651,3			86 726,5
6	Қоңырат районы	551,5		3 885,0	142 809,9			147 246,4
7	Мойнақ районы				0,4			0,4
8	Нөкис районы	204,4	5 846,6	15 691,3	17 077,0			38 819,3
9	Нөкис қаласы	0,0	185 944,4		0,0			185 944,4
10	Тахтакупир районы	0,0		4 320,3	97 431,2	1 609,5		103 360,9
11	Турткул районы	10 955,9	33 688,9	44 358,8	616 244,4	1 876,5	93 838,6	800 963,0
12	Хожели районы	7 151,7	0,0	8 525,4	158 309,1			173 986,2
13	Чимбай районы	281,5		8 875,6	498 474,7	3 900,0		511 531,8
14	Шоманай районы	5 376,9		19 215,3	650 709,8		46 153,9	721 455,9
15	Еллик қала районы	1 721,2	30 006,8	32 910,2	182 245,9	21 212,7		268 096,9
	Жәми	58 953,6	333 761,7	212 884,2	4 371 648,5	54 864,1	237 974,3	5 270 086,5

2004 жылдың апрелинде Өзбекстан Хүкметі "Лизинг хызметлерін буннан былай да раўажландырыў бойынша илажлар ҳаққында" қарар қабыл етти, оның нәтийжесинде лизинг алыўшылар салық салыў мақсетлеринде тезлетилген амортизацияны қолланыў мүмкиншилигин алды, бул елимиздиң киши бизнеси ушын лизинг механизми арқалы тийкарғы қуралларды алыўда тағы бир хошамет болып хызмет етеди. Усы қарарға муўапық, сондай-ақ лизинг операцияларын тәртиплестиретуғын ҳуқықый базаны жетилистириўге қаратылған айырым нормативлик актлерге дүзетиўлер киргизилди. Атап айтқанда лизинг об'ектлери болған автмототранспорт қуралларын дизимге алыў, қайта дизимге алыў ҳәм олардың есабын жүргизиў процедурасы жетилистирилди.

Өзбекстандағы лизинг операцияларын көлеминиң улыўма тенденциясын қарап шықсақ, ишки лизингниң ҳәр жыл сайын өсип атырғанын көриў мүмкин. 2010 жылы ишки лизинг операциялары бойынша, болжағанындай банк лизинги секторында үлкен өсим бақланды. (60%). Бул турақлы ресурслық базаға ҳәм раўажланған қарыйдарлар тармағына ийе болған банклердиң лизинг ушын берилген салық жеңилликлеринен тез пайдалана алыўына байланысly болды. Лизинг компанияларына салық жеңилликлериниң берилиўи азырақ дәрежеде тәсир етти, себеби олардың айырымлары жеке салық жеңилликлерине ийе еди. 2013 жылы лизинг компаниялары («Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан бөлимин есапқа алмағанда) өзлериниң операцияларын 11,4 процентке көбейтти. (2012 жылы 45,5 процент) «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан бөлими компаниясы Қаржы министирлиги жанындағы аўылды аўыл хожалық техникалары менен тәмийнлеўди мәмлекетлик хошаметлеўдиң арнаўлы Қорының қаржылыры есабынан қаржыландырады ҳәм оның операцияларының көлеми Қор тәрөпинен ажыратылатуғын қаржыларға байланысly болады.

«Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан бөлими компаниясының лизинг базарындағы үлеси жеткиликли дәрежеде жоқары болып қалыуына қарамастан, барған сайын әсте ақырын пәсеймекте. Егер 2011 жылы 93 процентти қураса, 2012 жылы 84 процентти, ал 2013 жылы 64 проценттти қурады.

Бул пәсейиў банклердің лизинг операцияларының көбейиўинен, сондай-ақ елимизде жаңа лизинг компанияларының пайда болыуы есабынан жүз берди. Егер 2012 жылға дейин лизинг операцияларын 13 лизинг бериўшилер әмелге асырған болса, ал 2013 жылдың ақырына келе олардың саны 28 дейин жетти. Хәзирги ўақытта лизинг операцияларын 15 банк, 11 лизинг компаниясы хәм 2 микро-финанс институты әмелге асырады.

Сондай-ақ, бизиң изертлеўимиз лизинг операцияларын, олар ушын лизинг, Жумысының тийкарғы түри болып табылмайтуғын бир қатар карханалардыңда әмелге асыра баслағанын көрсетеди.

Лизинг келисимлериниң портфели 2012 жылдың 31 декабриндеги 52 миллион АҚШ доллары эквивалентинен 2013 жылдың ақырына келе, тийкарынан «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалы компаниясының операциялары нәтийжесинде 74,4 миллион АҚШ долларына дейин өсти. Банклер келисимлериниң портфели болса дерлик еки есеге өсти.

Лизинг төлемлери бойынша мүддети өткерилген қарызлырдың дәрежеси жоқары емес. Улыўма алғанда, мүддети өткерилген қарызлардың үлеси 2013 жылдың ақырына барлық лизинг бериўшилердің улыўма портфелинен 1,9 процентти қурайды. (2012 жылдың ақырына 2,2 процент). Сондай-ақ, соңғы 2 жыл ишинделизинг бериўшилер лизинг предметлерин талап етиў хәм қарызды жаңа лизинг алыўшыларға өткериў жағдайларын күтә сийрек қолланды.

Лизинге берилген мүлклердің улыўма көлеминде аўыл хожалық техникасының үлеси басым келиў тенденциясы сақланып қалмақта. Ол кунлық көринисинде 2012 жылы 70,3 процентти қурады. (2013 жылы-75,2 процент). Усы көлемнен тийкарғы бөлегин «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалының операциялары қурайды. Бирақ, хәтте «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалының операцияларын есапқа алмағанда лизинге берилген аўыл хожалық техникасының қуны лизинге берилген мүлктин улыўма көлеминиң 17 процетин қурайды. Бул бойынша ол тек өндирилк үскенелердің көрсеткишинен аз болып табылады.

Мүддетлери бойынша Өзбекстанда, тийкарынан лизинглик келисимлер үш жылға дейин мүддетте иске асырылады. («Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясынан басқа, оның келисимлериниң 80% жети жыл мүддетке дүзилген). Буның тийкарғы себеби айырым лизинг бериўшилердің жоқары ставкалары да (қарыйдарлар оларға артықмаш суммалар төлемей ушын олар менен тезирек есапласыўды мақул көреди), сондай-ақ "узын" ақша базарындағы жетиспейшликте болып табылады.

2013 жылы лизинге берилген мүлктин орташа қуны 15 мың АҚШ доллары эквивалентин қурады,яғный шама менен 2013 жылдың көрсеткишлери дәрежесинде болды.Қала берсе, бул сумма лизинг бериўшиниң ким екенине қарап айтарлықтай айырмаға ийе болыўы мумкин. Егер Қарақалпақстан бизнес-инкубаторы хәм Қарақалпақстан исбилермен ҳаяллары Ассоциасы микролизинг операцияларын әмелге асырса, «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалы келисимлериниң орташа қуны 12 мың АҚШ доллары эквивалентин қурайды. Ал Банк-бизнес, Өзбеклизинг

Интернешнл хэм Бизнес Лизинглер орташа қуны 140 мың АҚШ долларынан асма болған операцияларды әмелге асырды.

Сондай-ақ Өзбекстанның лизинг бериўшилери әмелге асырған келисимлердің саны да бир-биринен пүткиллей айырылып турады.(барлығы болып 2810 келисим, соннан Пайтахт-лизингде 1 операция болса, ал «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалында 2293 болды).

Өзбекстан коммерциялық банклери лизинг операцияларын тиккелей өзлери әмелге асырады. Сонлықтан да Өзбекстанда банктің 100 процент сыңар компаниясы болған лизинг компаниялары жоқ.

Лизинг компаниялары өзлеринің операцияларын тийкарынан өз ресурслары хэм шөлкемлестириўшилердің кредитлери есабынан қаржыландырады. (Тийкарынан Қаржы министрлиги жанындағы аўылды аўыл хожалық техникасы менен тәмийинлеўди мәмлекетлик хошаметлеўдің арнаўлы Қорының қаржылары есабынан қаржыландырылатуғын «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясы Қарақалпақстан республикасы филиалынан басқа) Банклер лизинг операцияларын, олар тәрәпинен комерциялық кредитлер бойынша қолланылатуғын процентлик ставкалардай ставкалар бойынша әмелге асырады. Лизинг компанияларының процентлик ставкалары банклердің ставкаларынан онша көп айырылып турмайды. АҚШ долларында келисимлер бойынша процентлик ставкалар (лизинг предмети импорт етиледі хэм оның қуны АҚШ долларында деноминацияланады, ал лизинг тәлимлери миллий валютада тәлим куніндеги Орайлық банктің курсы бойынша әмелге асырылады.), орташа жылына 12-15 процентти қурайды. Миллий валютадағы келисимлер бойынша процентлик ставкалар 20-60 процентти қурайды, ал Орайлық банктің қайта қаржыландырыў ставкаларының пәсейиўи менен пәсейди.

Ўзбекстанның лизинг бериўшилери, лизинг алыўшылардың жумысының түрине айрықша талаплар қоймайды. Бирақ көпшилик банклер жеке исбилерменлерге мүлкти лизинге бермейди. Лизинге берилетуғын тийкарғы кураллардың түрлери бойынша лизинг компанияларында ғана шеклеўлер болады. олардың үскенелердин айырым түрлериниң лизингинде қәнигелесиўи, оларды дүзиў бойынша Хүкиметтин тийисли қарарлары менен белгиленген.

2013 жылы Ташкент қаласында, Ташкент хәм Самарқанд ўәлаятларында ең көп муғдарда және капиталды көп талап ететуғын жойбарлар иске асырылды. (орташа еквиваленти 40 мың АҚШ доллары). Бирақ олардың орташа қуны 2009 жыл менен салыстырғанда еки есеге пәсейди.

Лизинг бериўшилер өз операцияларын тийкарынан, өзлериниң офислерине ийе болған регионларда филиаллық тармақларына ийе болмаған банклер өз операцияларын тек пайтахтта әмелге асырады. Қарақалпақстан Республикасында лизинг операцияларының айтарлықтай муғдары (75%) Қарақалпақстан исбилермен ҳаяллары ассоциациясына хәм Қарақалпақстан Республикалық бизнес инкубаторына туўра келеди, бирақ олардың ақша көринисиндеги үлеси 24% қурайды.

Компаниялардың елимиздин регионлары бойынша лизинг операцияларын бөлистириўи ҳаққында айтқанда, тек «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясының толық көлемде, филиаллардың регионаллық тармағына (хәр бир ўәлайт орайында хәм Қарақалпақстан Республикасында) ийе екенлигин көрсетиў керек. "Барака" компаниясы Қарақалпақстан Республикасында, Ферғана хәм Жиззах ўәлаятларында өзиниң ўәкиллерине ийе.

Ўзбекстанда лизинг секторын кеңейтиўге тосқынлық ететуғын көплеген машқалалар соңғы үш жыл ишинде шешилген болса да, елеге дейин оның раўажланыўына иркиниш болатуғын бир қатар факторлар

орын алмақта. Олардың арасында ең тийкарғысы хэм елимиздің путкил финанс секторына тән болған-көпшилик лизинг бериўшилердің базар шараятларында жумыс ислеўге үйренбегени хэм көнликпегени, усының ақыбетинде, өзлериниң хызметлерине тутыныўшыларды тартыў үстинде белсенди жумыс алып бармаўы болып табылады. Банклердің лизинг операцияларының көлеминиң жоқары пәтлер менен өсиўине карамастан, банклердің улыўма кредитлик портфелинде лизингиниң үлеси еле аз болып қалмақта.

Жоқарыда көрсетилген себептен басқа, бул сондай-ақ көпшилик жағдайларда банк хызметкерлериниң өз қарыйдарларының жойбарларын лизинг емес, ал дәстүрий кредитлеў аркалы қаржыландырыўды мақул көретуғынына байланысly болмақта. Бул айырым жағдайларда лизинг операцияларын әмелге асырыў тәжрийбесиниң жетиспеўине хэм банклерде қәлиплескен узақ мүддетли жойбарларды, соның ишинде лизинг жойбарларын қарап шығыў және мақуллаў процедурасын курамалы екенлигине байланысly болады. Тағы бир машқала-елимиздің лизинг секторында узақ мүддетли финанслық ресурслардың жетиспеўшилиги болып табылады. Хәректтеги лизинг компанияларын капитализациялаў салыстырмалы үлкен көлемде емес, ал комерциялық банклер болса ресурсларды қысқа мүддетли қойыўға артықмашлық береди, ал лизинг буған кирмейди. Банклер узақ мүддетли жойбарларды қаржыландырыў ушын өзиниң ресурсларын абайлап пайдаланады. Өзбекстанның нызамшылығына муўапық, лизинг бериўши, лизинг алыўшы тәрәпинен қайтарылған лизинг предметин қайталап лизинге бере алмайды. Айырым лизинг бериўшилердің пикири бойынша бул да лизингди кең қолланыўға иркиниш болатуғын факторлардың бири болып табылады.

Өзбекстанда лизинг операциялары өзиниң буннан былай раўажланыўы ушын үлкен потенциалға ийе. Биринши гезекте аўыл хожалық техникасына хэм аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеў бойынша

үскенелерге талаптың күшли екенлиги бақланбақта. Сондай-ақ жеңил хәм азық-аўқат санааты ушын үскенелерге болған талапта айтарлықтай жоқары болып қалмақта. Саўда-сатық үскенелери лизинги еле аз өзлестирилгенликтен, күтө перспективалы болып табылады.

3.2 Қарақалпақстан Республикасы экономикасын модернизациялаўда фермер хожалықларында лизинг хызметлери хәм сервисинен нәтийжели пайдаланыўдың баслы бағдарлары хәм перспективалары

Ғәрезсизлик жылларында Өзбекстанда экономиканың реал секторы болған аўыл хожалығын қоллап куўатлаўға бағдарланған экономикалық реформалар лизинг әмелиятын жәнәде раўажланыўы ушын жәнәде раўажланыўы ушында кең имканиятлар жаратты. Хәзирде республикамызда 86 лизинг бериўши субъектлер, соның ишинде, 21 коммерциялық банк, 50 қәнигелестирилген компаниялар хәмде 15 банклик емес шөлкемлери тәрәпинен лизинг хызметлери әмелге асырылмақта⁵.

Өзбекстан Республикасында жәми лизинг хызметлери көлеми 2009-2013 жылларда турақлы асып бармақта хәм 4,4 есеге көбейди. Қарақалпақстан Республикасында болса лизинг хызметлери көлеминиң өсиў тенденциясына ийе болыў менен бирге, 2013 жылда 2012 жылға салыстырғанда сәлкем 1 млрд. сўмға кемейген. Усы жағдай бириншиден, республика фермер хожалықларына узақ дәўир даўамында көп муғдарда аўыл хожалық техникаларының лизинг тийкарында жеткизилип берилиў хәм екиншиден, аўыл хожалығында егин майданларының оптималластырылыўы хәмде бар болған техникалардың хожалықлар ортасында қайта бөлистирилиўи ақыбетинде лизинг алыўшылар санының кемейиўи сыяқлы факторлар менен байланысly (бкесте).

⁵ Ўзбекистон Республикаси Лизинг берувчилар уюшмаси ҳисобот маълумотлари.

Ўзбекстан экономикасында тийкарғы капиталға киритилген инвестицияларда лизинг хызметлериниң үлеси 2013 жылда 3,19 %ти кураған болса, Қарақалпақстан Республикасында усы көрсеткиш 4,09 %ке жеткен. Усы менен бирге республика ЖИӨде лизинг хызмелериниң үлеси 0,84 %ти кураған халда, Қарақалпақстан Республикасында жалпы территориялық өнимде усы көрсеткиш сәл кем, барлығы болып 0,58 %ке тең.

Республика бойынша жәми лизинг бериўшилер саны 2013 жыл акырына келип 86 ға жеткен болса, Қарақалпақстан Республикасында олар саны 6 ға ямаса жәми лизинг бериўшилер санына салыстырғанда 7 процентти кураған.

2013 жылға келип жәми лизинг хызметлери көлеминде лизинг компаниялары хәм банклар үлеслерин аңлатыўшы республика хәм Қарақалпақстан Республикасы көрсеткишлери дерлик теңлескен. Мәмлекет тәрeпинен банклер арқалы фермер хожалықларын қоллап-куўатлаўға үлкен көлемде жеңилликке ийе финанслық ресурслардың экономикаға енгизилиўи, банклер тәрeпинен жәми лизинг хызметлери базарының үштен бир бөлегин ийелеўине алып келди.

Бизиң пикиримизше, жақын 3-5 жыл ишинде мәмлекетмиздиң экономиканы моденизациялаў дәстүринен келип шыққан халда хызмет көрсетиў хәм сервис саласының түрли тармақларында пайдаланыў ушын лизингке берилип атырған мал-мүликлердиң жәнеде диверсификацияланыўы улыўма халда миллий экономиканың раўажланыўына унамлы тәсир көрсетеди.

**2000-2013 жылларда Өзбекстан Республикасы хәм Қарақалпақстан
Республикасы лизинг хызметлери базарының тийкарғы
көрсеткишлери динамикасы**

Көрсеткишлер	Жыллар					2009 жыл 2005 жылға салыстырғанда, Есе
	2009	2010	2011	2012	2013	
Өзбекстан Республикасы: Лизингке берилген мал-мүлик қуны, млрд. сўм						
Қарақалпақстан Республикасы, млрд. сўм	90,6 1,2	131,1 3,3	214,5 8,0	351,7 9,9	401,7 9,0	4,4 7,4
Өзбекстан Республикасы: Тийкарғы капиталға инвестицияларда лизингтің үлеси %	3,72	4,22	3,91	4,15	3,19	0,9
Қарақалпақстан Республикасы, %	2,08	3,19	5,95	5,69	4,09	2,0
Өзбекстан Республикасы: ЖИӨ (ЖРМ)та лизингтің үлеси, %	0,60	0,63	0,76	0,95	0,84	1,4
Қарақалпақстан Республикасы, %	0,21	0,45	0,80	0,80	0,58	2,8
Өзбекстан Республикасы: Лизинг бериўшилер саны, дана	28	33	49	64	86	3,1
Қарақалпақстан Республикасы, дана	2	4	5	5	6	3,0
Өзбекстан Республикасы: Жәми лизинг операцияларында лизинг компанияларының үлеси, %	72,7 98,3	53,3 72,3	50,1 71,2	63,2 74,9	66,7 64,6	0,9 0,7
Қарақалпақстан Республикасы, %						
Өзбекстан Республикасы: Жәми лизинг операцияларында банклардың үлеси, %	23,6 1,7	43,1 27,7	47,3 28,8	35,2 25,1	33,0 35,4	1,4 20,8
Қарақалпақстан Республикасы, %						
Өзбекстан Республикасы: Жәми лизинг операцияларында басқа шөлкемлердің үлеси, %	3,7 0,0	3,6 0,0	2,6 0,0	1,6 0,0	0,3 0,0	0,1 -
Қарақалпақстан Республикасы, %						

Қарақалпақстан Республикасында лизинг хызметлери базарында сервисти раўажландырыў зәрүрлиги төмендегилер менен тийкарланады:

- лизингке берилген мал-мүлк курамында замангөй үскенлердин кемлиги;

- бир бирлик аўыл хожалық техникасын жеткизип бериў менен байланыслы транспорт сарып-қаражетлериниң жоқарылығы (780-980 мың сўм);

- фермер исбилерменлердин техника хәм үскенелерин сақлаў хәмде пайдаланыў нормаларын билмеслиги хәм оның тәртибин сақламаслығы себепли, көпшилик жағдайларда лизингке берилген аўыл хожалық техникаларының мүддетинен бурын қайта ислеўди талап етиўши жағдайға келиўи, олар тәрепинен техникаларды өз билгенинше қайта ислениўи;

- техникалық қайта ислеў орайларының кемлиги, қәнигелердин жетипеўшилиги хәмде аўысық бөлеклердин өз ўақтында жеткизип берилмеўи (1,5-2 ай) ақыбетинде техникалардың узак мүддет ислетилмей турып қалыўы хәм нәтийжеде тийкарғы қураллардың экономикалық нәтийжелигиниң пәсейиўи.

2013 жылларда Қарақалпақстан Республикасы лизинг хызметлери базарында әмелге асырылған лизинг операцияларының кредит тәмийнаты курамының анализи әмелге асырылды. Бул бойынша, лизинг операцияларының кредит тәмийнаты курамында ең көп үлес жеңил автомобиллер (50,9 %), биалар (13,3 %), трактор хәм комбайнлар хәмде жүк машиналарына (9,4 %тен) туўра келсе, кепиллик хатлары (7,5 %), ислеп шығарыў қураллары(5,7 %) хәм исеним тийкарында лизингке мал-мүлклер бериўдин үлеси (3,8 %) ке кем.

Келешекте Қарақалпақстан Республикасы лизинг хызметлери базарын раўажландырыўда регионда территориялар ортасындағы өзгешеликлерди есапқа алыў лазым, аймақларда ислеп шығарыў хәм социаллық инфраструктураны раўажландырыў, орынларда исбилерменлик орталығы

хәм көнликпесин қәлиплестириў, лизинг алыўшылардың төлеў қәбилетин асырыў, жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаў, зәрүр үскене хәм технологиялар жеткизип бериўши хәмде техникалық хызмет көрсетиўши орайларды шөлкемлестириў, лизингке берилетуғын мал-мүлик курамын диверсификациялаў сыяқлы илажларды әмелге асырыў аймақлар ортасындағы айырмашылықларды қысқарттырў хәм республикада лизинг базарын раўажландырыўдың жаңа басқышқа кириў имканиятын береді.

Республикада 2011-2013 жылларда коммерциялық банклер тәрәпинен киши бизнес хәм фермер хожалықлары субъектлерине көрсеткен лизинг хызметлери көлеми анализленди. Бунда ААКБ “Микрокредитбанк”тың үлеси 41,6 %тен 85,3 %ке асқан болса, керисинше МАК “Асакабанк”ның үлеси 37,8 %тен 11,0 %ке, РАКБ “Агроқурилишбанк”ның үлеси 11,5 %тен 1,1 %ке хәм МАКБ “Халқбанк”тың үлеси 9,0 %тен 2,6 %ке кемеіген. Лизинг хызметлери базарында ААКБ “Микрокредитбанк” үлесиниң артыўы мәмлекет тәрәпинен орынларда фермер хожалықларын раўажландырыўға микрофинанслық ресурслардың кеңейўи менен байланыслы.

Кейинги жылларда Қарақалпақстан Республикасы лизинг базарында лизингке берилген мал-мүлк түрлери диверсификацияласып, олардың өз ара қатнаслары өзгериіп бармақта. Улыўма лизингке берилген мал-мүлклердиң 71 %ин аўыл хожалығы техникалары, 5 %ин көшпес мүлк, 4 %ин жеңил хәм азық аўқат санааты технологиялары, 3 %ин полиграфия, компьютер хәм информациян коммуникация технологиялары (ИКТ), 3 %ин жүк хәмде 5 %ин жолаўшы транспортлары, 3 %и қурылыс хәм қурылыс материалларын ислеп шығарыў технологиялары, 4 %ин басқа ислеп шығарыў технологиялары, 1 %ин медицина үскенелери қураған.

Изертлеўлер процессинде лизинг хызметлерин көрсетиўде сырт ел лизинг компаниялары тәрәпинен клиентлерге усынылған қосымша сервис хызметлерин “Өзқишлоқхөжаликмашлизинг” АЛК Қарақалпақстан

Республикасы филиалында қоллау бойынша әмелий усыныслар ислеп шығылған(3-сызылма)

3.3-сызылма. “Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг” АЛК Қарақалпақстан Республикасы филиалы хызметинде сервис хызметлерин раўажландырыўдың тийкарғы бағдарлары

Лизинг хызметинде сервисти раўажландырыу бойынша берилген усы әмелий усыныслар басқа аймақлардағы лизинг компаниялары тәрөпиненде қолланыўлы мүмкин болып, компаниялар хызметинде клиентке сервис хызметлерин раўажландырыу арқалы олардың лизинг төлемлери көрнисиндеги дәраматлары турақлы артып барыўына хәм тийкарғы қураллар пайдалы хызмет етиу мүддетлериниң артыўына унамлы тәсир көрсетеди.

Қарақалпақстан Республикасы лизинг базарында 2009-2013 жылларда лизингке берилген мал-мүлик қурамында ауыл хожалық техникаларының үлеси салмақлы болып, егин майданларының оптималластырылыўы себепли усы сегментте лизингке алыўшылар санының кемейгенлиги хәм де олар ортасында алдыңғы бар техникалардың қайта бөлистирилгенлиги, яғный базардың усы лизинг

предметлерине болған талабының бир бөлегин болсада қанаатландырғанлығы жақын жылларда өз тәсирин көрсетіуі мүмкін.

Магистрлик диссертация жумысында Қарақалпақстан Республикасында фермер хожалықларын замангөй техникалар менен тәмийинлеўде лизинг хызметлери хәм сервиси базарының бүгинги күндеги үстинлик хам әззи тәреплери, имканиятлары хәмде кәўиплердиң СҰОТ-анализи әмелге асырылған(7-кесте).

3.7 кесте

Қарақалпақстан Республикасында фермер хожалықларын заманагөй техника менен тәмийинлеўде лизинг хызметлери хәм сервиси базарын раўажландырыўдың СҰОТ-анализи

КҮШЛИ ТӘРЕПЛЕР	ӘЗЗИ ТӘРЕПЛЕР
• қолайлы норматив-хуқықый шараяттың жаратылғанлығы • салық хам бажыхана женилликлериниң бар болыўы • лизинг объектиниң лизинг алыўшыға өз ўақтында жетип барыўы • лизинг предметлариниң диверсификацияласыўы • базарда жаңа хәм күшли лизинг бериўшилердиң пайда болыўы	• лизинг базарында аўыл хожалық техникалар сегментиниң хуқимранлығы • фермер хожалықлары ушын лизинг хызметлери хәм сервисиниң әззилиги • лизинг компаниялары санының кемлиги • коммерциялық банклерде фермер хожалықлары ушын кредит операцияларына әззилиги • фермер хожалықларының ишинде төлеўге қәбилетлилериниң кемлиги • лизинг бериўшилерде финанслық ресурслардың шекленгенлиги • лизинг ҳаққыанда жетерли информацияға ийе болмаў

ИМКАНИЯТЛАР	ҚӘҰИПЛЕР
• хукимет тәрепинен фермер хожалықлары ушын лизинг базарында үстинлик берилюи • республика ЛХСБда лизинг бериушилер саны хәм финанслық ресурслардың көбейиуи • төлеуҗе қәбилетли лизинг алыушыларды көбирек тартыу • ЛХС базары көпшилик сегментлериниң өзлестирилмегенлиги • Физикалық тәреплерге микролизинг хызметлерин көрсетиуди шөлкемлестириу	• баҳалар хәм процент ставкаларының асыуы • салықлардың өсиуи хәм базар конъюнктурасының өзгериси • басқа аймақлардағы ямаса сыртқы бәсекилеслер базар абырайының өсиуи • валюталы лизинг хызметлери ушын валюта курсының турақсызлығы • ызамшылықтағы өзгерислер • лизинг объектиниң мораллық ескириуи

Бизиң пикиримизше, СҰОТ-анализ нәтийжелеринен аймақтағы лизинг компаниялары хәм банклар тәрепинен нәтийжели пайдаланыуы, аймақтағы лизинг базарының әззи тәреплери хәм қәуиплерин сапластырыу, күшли хәмде имканиятларын толық иске салыу бойынша нәтийжели қарарлар қабыл етиу имканиятын береди.

Жуўмақлаў

Республикамыз фермер хожалықларын заманагөй техникалары менен тәмийинлеўде лизинг хызметлеринен пайдаланыўдың теориялық хәм әмелий тәреплерин үйренип төмендегидей әмелий усынысларды беремиз:

- “Лизинг ҳаққында”ғы Өзбекстан Республикасы ызыамында лизинг хызметлериниң жаңа түрлерин, лизинг компаниясының статусын, лизинг бериўшилердиң лизинг объекти бойынша жуўапкершилигин, хәмде лизинг төлемлери қурамында лизинг компанияларының сервис хызметлери бойынша сарып-қаражетлерин сәўлелендириў;

- лизинг ҳаққындағы ызыамлық-норматив ҳужжетлерде шет еллик инвесторлар ушын кепилликлер хәм жеңликлерди беккемлеп қойыў;

- миллий статистика системасында лизинг хызметлери базарын анализлеў имканиятын бериўши көрсеткишлер системасының есабын жүритиў;

- фермер хожалықларының қәлеўлерине қарап лизинг төлемлериниң түрли формаларын қолланыў;

- фермер хожалықларының техникалары менен тәмийинлеў ҳаққындағы арзаларын көрип шығыў хәм үскенелерди жеткизип бериў мүддетлерин жәнеде қысқарыттырыў хәмде лизинг бериўшилерге агент банкин ғарезсиз таңлаўға имканиятлар жаратыў;

- Төрткүл, Хожели, Кегейли районларында аўыл хожалығы техникаларына техникалық хызмет көрсетиўши техникалық қайта қуралландырыў хәм диагностика орайларын шөлкемлестириў хәмде аўысық бөлеклерди жеткизип бериўди жолға қойыў;

- Республикада фермер хожалықлары субъектлери тәрепинен техника хәм технологияларға болған талаплары лизинг компаниялары хәмде коммерциялық банклар шериклигинде маркетинг ислеў хәмде

лизинг компаниялары портфеллери жәрдеминде үскенелерди хәм лизинг есабынан диверсификациялаў;

- орынларда, әсиресе, аўылларда ислеп шығарыў, социаллық инфраструктура, соның ишинде сервис көрсетиў инфраструктурасын жәнеде раўажландырыў мақсетинде белгили жеңилликлер бериў есесине банклардың кредит портфелинде лизинг операцияларының үлесин көбейттриў;

- Қарақалпақстанда аўыл хожалықлары өнімлерин қайта ислеўши санаат үскенелери менен ислеўши киши бизнес хәм жеке исбилерменлик субъектлерине жеңиллетилген формада лизинг хызметлери хәм сервисин кеңейттриў;

- АСК кәрханаларында лизинг төлеў есап-китаплары буйыртпашы тәрәпинен таңлаў ҳуқықын бериў зәрүр хәм лизинг төлем муғдарын орынланған жумыс хәм хызметлерден алынған пайда есабына төлеўди белгилеў мақсетке муўапық:

- лизинг объектине пайда хәм қәрежетлердин аналитикалық есабын жүргизиў хәм мәўсимлик лизинг төлеўлерин енгизиў өнімнің өзине түсер баҳасының артыўын мәлим дәрежеде шегаралаў;

- лизинг бериўши тәрәптен лизинг объекти үстинен бағдарланған мақсетте пайдаланыўды қатаң итибарға алыў нәтийжесинде лизинг алыўшы лизинг объектинен алған пайдасы есабынан лизинг төлемин өз ўақтында төлеў;

- лизинг хызметиниң турақлылығын тәмийинлеў ушын ҳәзирги экономиканы еркинлестириў дәўиринде лизинг төлемлери қурамындағы банк үстине кескин кемейтиўди басқышпа-басқыш әмелге асырып бериў;

- биринши лизинг шәртнамасы менен алынған лизинг объекти ушын пахташылық хәм ғәллешилик хожалықларынан үстеме қун проектин

лизинг мүддетининң ярымына шекем қысқартыў ҳәм кеминде салық ҳәм төлеў енгизиў;

- лизинг алынған объектлерден пайдаланыўда ҳақыйқый қәрежетлер калькуляциясы бойынша экономикалық қатнасықларды жолға қойыў;

- лизинг системасын қәлиплестириў, раўажландырыў ҳәм жәми қәрежетлер ушын айланыс қаржыларды тийкарынан өз хызмети ҳәм дүзиўшилер жәрдеминде дүзилетуғын лизинг пайдадан пайдаланыўға бағдарлаў;

- лизингти кредит келисими менен салыстырыўда әҳмийетли жағдайларды итибарға алыў керек.

Соның ушында бул процессти толық қадағалаў, тәртипке салыў ҳәм әмелге асырыў дәслепки қәлиплестириў басқышында мәмлекеттинң бийлигинде болады. Базар инфраструктурасының қәлиплесиў ҳәм раўажланыў процесслерин тек ғана макро ҳәм микроэкономика көз-қарасынан емес, бәлким аймақлық ҳәм ҳәрекет етиў шеңбери стратегиясы тәрәпинен шөлкемлестириў тийкарында Өзбекстанның тийкаргы аймақлық өзгешеликлерининң бар екенлиги ҳәм олардың раўажланыў дәрежесининң ҳәр қыйлылығы улыўма экономикалық өсиўге түрлише тәсир көрсетип атырғанлығы ҳәмде аймақлар аралық өз-ара қатнасықлардың жоқары дәрежеде раўажланбағанлығы сыяқлы факторларды есапқа алыў зәрүр.

Пикиримизше, жоқарыда келтирилген илажларды әмелге асырыў аймағымызда фермер хожалықларының лизинг хызметлери ҳәм сервисининң жәнеде раўажланыўына ҳәм усы арқалы экономиканың жоқары дәрежеде модернизацияласыўына алып келеди деп ойлаймыз.

Пайдаланылган адабиятлар дизи

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Тошкент 2010.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2010 йил 18 ноябрь, ПФ-4053-сон.
3. «2014 жыл жоқары пәтлер менен раўажланыў, бәрше имканиятларды иске қосыў, өзін ақлағән реформалар стратегиясын избе-из даўам еттириў жылы болады». Ўзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримовтың елимизди 2013-жылда социаллық-экономикалық раўажландырыўдың жуўмақлары хәм 2014-жылға мөлшерленген экономикалық бағдарламаның ең аҳмийетли ўазыйпаларына бағышланған Министрлер Кабинетиниң мәжлисиндеги баянаты. Еркин Қарақалпақстан газетасы 21-январь 2014 жыл №9 (19471)
4. Ислам Каримов. Асосий вазифамиз — Ватанимиз тараққийети ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. —Т.: Ўзбекистан, 2010. -Б
5. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябрдаги “Ижара тўғрисида”ги 427-ХП сонли қонуни.
6. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги “Лизинг тўғрисида”ги 756-І қонуни.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги “Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-3122 сонли Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 26 майдаги 84-ІІ сонли “Ўзбекистон Республикасининг халқаро молиявий ижара (лизинг) тўғрисидаги хусусий ҳуқуқни бирхиллаштириш бўйича БМТ халқаро институтининг (UNIDROIT) конвенциясига қўшилиши ҳақида”ги қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 5 январдаги ““Ўзбек лизинг интернейшнл А.Ж” қўшма лизинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида”ги 6-сонли қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 27 февралдаги ““Ўзкейсагролизинг” Ўзбекистон-Америка қўшма лизинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида”ги 111-сонли қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 19 декабрдаги ““Ўзавиализинг” лизинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида”ги 556-сонли қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 30 октябрдаги ““Ўзқишлоқхўжалиқмашлизинг” акциядорлик лизинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида”ги 486-сонли қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги “Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 424-сонли қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 26 апрелдаги “Лизинг хизматларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 199-сонли қарори.

Илимий мақалалар ҳам монографиялар

15. Абрамова Н.В. Договор аренды, лизинг: учет и налог.—М.: ООО «Статус-Кво 97», 2005. — с.168
16. Абашина А.М., Симонова М.Н., Талъе И.К. Аренда и лизинг. — М.: Филинъ, 1998. — с.160
17. Абдуллина С.Н. и др. Лизинг. — Казань, 1996. — с.148
18. Андреев П.А. и др. Лизинг. —М.: «Экономика». 1995г. — с.290
19. Аспекты лизинга: бухгалтерский, валютный и инвестиционный. — М.: «Ист-Сервис», 1994 — с.86
20. Васильев Н.П., Катырин С.Н., Лепе Л.Н. Лизинг как механизм развития инвестиций и предпринимательства. — М.: ИКК «ДеКА», 1999. — с.185
21. Газман В.Д. Лизинг: теория, практика, комментарии. —М.: Правовая культура, 1997. — с.416
22. Газман В.Д. Рынок лизинговых услуг. —М.: Правовая культура, 1999. — с.373
23. Газибеков Д.Г., Сабиров О.Ш. “Лизинг и его развитие в Узбекистан”, - Т.: “Молия”, 2001. — с.68
24. Горемыкин В.А. Лизинг. Практическое учебно-справочное пособие. —М.: ИНФРА-М, 1997. — с.384
25. Горемыкин В.А. Лизинг. —М.: Экономика, 2000. — с.504
26. Джуха В.М. Лизинг. Серия “Учебники, учебные пособия”. Ростов н/Д: “Феникс”, 1999. — с.320
27. Зуйкова Л., Горшкова И., Крутякова Т. Лизинг: правовое регулирование, бухгалтерский и налоговый учет. — М.: ОАО «АКДИ Экономика и жизнь», 2006. — с.175
28. Кабатова Е.В. “Лизинг: правовое регулирование, практика”, М.: ИНФРА-М, 1998. — с.203
29. Кабатова Е.В. “Лизинг: понятие, правовое регулирование, международная унификация”, М.: ИНФРА-М, 1998. — с.179
30. Карп М.В., Махмутов Р.А., Шабалин Е.М. Финансовый лизинг на предприятии. — М.: Финансы, ЮНИТИ, 1998. — с.119
31. Кабатова Е.В. Лизинг: понятие, правовое регулирование,

- международная унификация. – М.: Наука, 1991. – с.132
32. Киркоров А.Н. Управление финансами лизинговой компании. – М.: Издательство “Альфа-Пресс”. 2006.-с.154
33. Ковынев С.Л. Лизинговые сделки. Рекомендации по избежанию ошибок. – М.: Вершина, 2006. – с.224
34. Кулжанов О.М., Азизов Ш.Ў. Лизинг тўловлари: муаммо ва ечимлар. // ТМИ, Халқаро илмий-амалий анжуман материали. 2002.
35. Лапыгин Ю.Н., Сокольских Е.В. Лизинг. Учебное пособие для вузов. –М.: Академический Проект: Альма Матер, 2005. – с.432
36. Лизинг экономические и правовые основы: Учеб. Пособие для вузов / Карп М.В., Шабалин Е.М., Эриашвили Н.Д., Истомин О.Б.; Под ред. Проф. Н.М. Коршунова. – 2-е изд., перераб. И доп. – ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – с. 191
37. Лещенко М.И. Основы лизинга: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2000. – с.336
38. Самохвалова Ю.Н. Лизинг в России: правовые основы, бухгалтерский учет, налогообложение. – М.: Современная экономика и права, 1999. – с.112
39. Сусанян К.Г. Самые выгодные сделки: лизинг, бартер, товарообмен с зарубежными партнерами. – М.: Наука, 1992. – с.160
40. Трушенко Е.В., Трушенко С.В. Лизинг: Учеб.пособие. – Мн.: Амалфея, 2001,- с.224
41. Филосорова Т.Г. Лизинг: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям экономики и управления. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – с.191
42. Францева Е.Ф. Лизинг. – М.: ПРИОР, 1998. – с.208
43. Хайдаров Ш.У. Лизинг: Признание, оценка и учет /Хайдаров Ш.У., Ортиков Х.А., Туксанов Х.А. – Ташкент: ООО «NORMA», 2006.–с. 240
44. Ғозибеков Д.Ғ., Сабиров О.Ш. ва бошқалар. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. Тошкент, “Fan va texnologiya”, 2004.- 308-б.
45. World Leasing Yearbook 2004. //London Financial Group, Global Leasing Reports, с. 8-39

Диссертациялар

46. Ғозибеков Д.Ғ. “Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари” Иқтисод фанлари доктори ... дисс. – Тошкент, 2002
47. Сабиров О.Ш. “Современное состояние лизинговых отношений в РУз и основные направления их дальнейшего совершенствования” Иқтисод фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2001
48. Кулжанов О.М. “Иқтисодий эркинлаштириш шароитида лизинг муомалалари бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш” Иқтисод

- фанлари номзоди ... дисс. –Тошкент, 2005.-169 б.
49. Сатторов И.О. Агросаноат мажмуида лизинг тизимини ташкил этиш ва уни такомиллаштириш.// Иқтисод фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги Қишлоқ хўжалик илмий ишлаб чиқариш маркази бозор ислохотлари илмий тадқиқот институти, 2001.-155 б.

Илимий мақалалар

50. Анташов В.И. Лизинг – новая сфера кредитно-финансовых услуг // Финансы, учет, аудит. 1997.- № 1. с. 5-7.
51. Блинов А. Развитие лизинга в России. // Маркетинг. 1997.-№ 3. с.15-18.
52. Вилкова Н. Международный финансовый лизинг. // Экономика и жизнь. 1996.-№ 20. с. 5-9.
53. Газибеков Д.Г. Финансирование инвестиционных проектов и лизинг. // Рынок, деньги и кредит. 1999.- № 5. с. 12-15.
54. Жуков В.Н. Учет операций по договору финансового лизинга. // Бухгалтерский учет. 2002.-№ 24. с. 17-19.
55. Касимов А.В. Лизинговые услуги для предприятий АПК.// Экономика сельскохозяйственных и промышленных предприятий, 1992. - № 9.
56. Козлова И.М. Об отражении в бухгалтерском учете операции по договору лизинга.// Бухгалтерский учет, 1998.- № 1. с. 42-46.
57. Кошкина М.В. Учет лизинговых операций.// Бухгалтерский учет, 1997.- № 10. с. 59-62.
58. Красева Т. Влияние амортизации и процентной ставки на динамику лизинговых платежей.// Маркетинг.–2001. № 6. с. 56-59.
59. Краснова М.В. Особенности бухгалтерского учета и налогообложения лизинговых операций.//Глав.бух., 1998. - № 5. с.14-18.
60. Кулешов А. Рынок лизинговых услуг в ракурсе налогообложения.// Бухгалтерский учет, 1997.- № 10. с. 59-62.
61. Кулжанов О.М., Хўжамуродов А. Лизинг олувчилар учун бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш.// Бозор, пул ва кредит. 2002. - № 8.
62. Кулжанов О.М. Лизинг муомалаларини амалга ошириш муаммолари.// Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2002.- № 7-8,
63. Кулжанов О.М. Бухгалтерский учет лизинговых операций у лизингодателя.// Аспирант и соискатель, 2003.- №1.
64. Лизинг в Центральной Азии и Азербайджане.// Журнал. 2006. – с.82
65. Лизинг в Центральной Азии и Азербайджане.// Журнал. 2007. – с.75
66. Машарипова Н. Лизинг объектини фойдали сотиб олиш

- операциясининг лизинг ҳисобига бўлган таъсири.// Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2002.- № 5-6. 46-47 б.
67. Мустафаев З. «Ўзбеклизингинтернейшнл АО»: Рынок лизинга расширяется. // Новости Узбекистана. – 2002. № 43 (118). с. 1-2.
 68. Мустафаев З. Лизинг: большой спрос малого дела. // Uzbekistan Today. 2007.- № 7 (24). с.3
 69. Назарова Ф.М. Агросаноат мажмуида лизинг фаолиятини йўлга қўйиш. // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2001.-№ 3. 30-32 б.
 70. Назарова Ф.М. Дехқон ва фермер хўжаликлари ривожланишида лизинг фаолияти.// Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2001.-№ 4-5. 34-35 б.
 71. Назарова Ф.М. Развитие лизинговой деятельности в отраслях экономики Республики Узбекистан. // Экономика и класс собственников, 2003.- № 2. с.18-22.
 72. Пятов М.Л., Праскова Н.Ю. Учет лизинговых операций. // Бухгалтерский учет, 1999.- № 3. с.5-13.
 73. Собиров О.Ш. Лизинг в Узбекистане: проблемы и решения. // Рынок, деньги и кредит, 2000.- №4.
 74. Собиров О.Ш. Как поставить на ноги лизинг в Узбекистане?// АКИ press, 2000.- № 9-10.
 75. Хайдаров Ш.У., Ортиков Х.А., Туксанов Х.А. Аренда: экономия средств и «палочка выручалочка».// Газета «Налоговые и таможенные вести», 2004.- № 37; 38; 39.
 76. Юлдашев М.А. Лизинг операцияларининг бухгалтерия ҳисоби.// Жамият ва бошқарув, 2006. - № 3. 30-32 б.
 77. Юлдашев М.А. Лизинг ва ижара: муносабатлар уйғунлашганми?// Солиқ тўловчининг журнали, 2007.-№ 7
 78. Юлдашев М.А. Лизинг хизмати ва уни ташкил этиш борасида хорижий давлатлар тажрибаси.// Халқаро муносабатлар, 2006.-№ 3. 40-47 б.
 79. Юлдашев М.А. Лизинг муносабатларининг иқтисодий моҳияти ва республика иқтисодиёти ривожлантиришдаги ўрни.// Иқтисодиёт ва таълим, 2006.-№ 3. 53-57 б.
 80. Юлдашев М.А. Анализ уровня развития лизингового обслуживания в Республике Узбекистан. // Тезисы и доклады международной научно-практической конференции. 2006.-М.: изд. Московский Гуманитарно-экономический институт. с. 277-280.
 81. Мендалиев Д., Тагаев Р.М. Аўыл хажалығы қарқаналарын заманагөй техникалар менен тәмийинлеўде лизинг қатнасықларының әҳмийети «ВЕСТНИК» Каракалпакского госуниверситета, 2013, №18-19, стр. 66-69.
 82. Умаров Е.К., Тагаев Р.М. Нижнеамударьинский экономический район и перспективы освоения его экономического потенциала

- «ВЕСТНИК» Каракалпакского госуниверситета, 2013, №20-21, стр. 50-54.
83. Юлдашев М.А Leasing as an important financing tool in Uzbekistan.// Training program for Young experts (Teachers) of Uzbekistan at Universiti Teknologi MARA. – Kuala Lumpur, 2007
84. Юлдашев М.А. Лизинг – иқтисодиётни модернизация қилишнинг асосий воситаларидан биридир.// Иқтисодиёт ва таълим, 2007.-№ 1
85. Leasing info, IFC, SECO. Лизинг шартномасини бекор қилиш ва объектини қайтариб олиш. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 21 (500)-сон, 7 май 2004 йил.
86. Leasing info, IFC, SECO. АҚШда лизинг. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 47 (474)-сон, 28 ноябр 2003 йил.
87. Leasing info, IFC, SECO. Битимларнинг минтақалар бўйича тақсимланиши. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 19-20 (550-551)-сон, 6 май 2005 йил.
88. Leasing info, IFC, SECO. Лизинг: маъно, моҳият ва манфаат. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 14 (441)-сон, 28 март 2003 йил.
89. Leasing info, IFC, SECO. Европада лизинг бозори. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 01 (480)-сон, 9 январь 2004 йил.
90. Leasing info, IFC, SECO. Лизинг шароитлари. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 17 -сон, 16 апрель 2004 йил.
91. Leasing info, IFC, SECO. Ўзбекистоннинг лизинг бозори манзараси. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 35 (514)-сон, 20 август 2004 йил.
92. Leasing info, IFC, SECO. Лизинг операциялари. “Мулкдор” иқтисодий газетаси, 17 (548)-сон, 22 апрель 2005 йил.

Электрон сайдлар

93. <http://www2.ifc.org/centralasia/leasing/>
94. www.unlese.ru
95. www.lease.com.ua
96. www.lease.com.kz
97. www.leasing.org.ua
98. www.leasing.spb.ru